

Orodnjavanje socijalnog građanstva: tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama*

Chiara Bonfiglioli

PREVELI

Gloria Grujić, Katarina Jaklin i Dinko Štimac

SAŽETAK

Rad analizira socijalno građanstvo u postjugoslavenskim državama iz rodne perspektive. Istražuje paralelne transformacije režima građanstva i rodni režima na temelju studije slučaja tekstilne industrije, tradicionalno 'feminiziranog' industrijskog sektora, u kojem su stope zaposlenosti značajno pale posljednjih dvadesetak godina. Usporedbom slučaja Leskovca (Srbija) i Štipa (Makedonija), rad pokazuje da su transformacije socijalnog građanstva imale dalekosežne učinke na rodne režime. Generalno pogoršanje radnih i socijalnih prava u regiji imalo je snažne posljedice na položaj žena kao radnica i građanki dovodeći do nestanka rodno ugovora 'zaposlene majke' koji je postojao za vrijeme socijalizma. Prema tome, 'retradicionalizacija' rodni odnosa na prostoru bivše Jugoslavije nije samo posljedica nacionalističkih diskursa, nego je i izravni rezultat transformacija socijalnog građanstva koje su se dogodile tijekom postsocijalističke tranzicije.

Ključne riječi: globalizacija, postsocijalistička tranzicija, rod, socijalno građanstvo, tekstilne radnice

* Izvorno objavljeno i dostupno na: http://www.citsee.ed.ac.uk/working_papers/files/CITSEE_WORKING_PAPER_2013-30a.pdf

1. Uvod

U svibnju 2013. godine Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost Europskog parlamenta objavio je *Izveštaj o ženskim pravima u balkanskim zemljama u procesu pristupanja* (2012/2255(INI)) zahtijevajući Rezoluciju Europskog parlamenta o tom predmetu. Ženska podzastupljenost na tržištu rada, zajedno s rodno uvjetovanim nasiljem, diskriminacijom na temelju roda i seksualne orijentacije te neravnopravnom predstavljenošću u politici, istaknuta je kao razlog ozbiljne zabrinutosti¹. Postsocijalistička tranzicija, raspad Jugoslavije te nastanak novih postjugoslavenskih režima građanstva (Shaw i Štikš, 2012) uzrokovali su 1990-ih i 2000-ih značajan pad stope zaposlenosti u regiji. Rast društvenih nejednakosti, povećanje stope nezaposlenosti te pogoršanje radnih uvjeta i socijalnih prava pogađaju i muškarce i žene na prostoru bivše Jugoslavije. Ipak, zbog starih i novih oblika rodne diskriminacije u sferama produkcije i reprodukcije, žene su podložnije utjecajima ekonomskih i društvenih promjena. Posljedično, porasla je nezaposlenost žena i rodna razlika u plaćama.²

Namjera je ovog rada istražiti transformaciju socijalnog građanstva u postsocijalističkim, postjugoslavenskim državama iz rodne perspektive, uzimajući u obzir promjene režima građanstva u interakciji s promjenama rodnih režima. Za analizu ove transformacije izabrala sam studiju slučaja tekstilne industrije, tradicionalno 'feminiziranog' industrijskog sektora, u kojem su se stope zaposlenosti tijekom tranzicije značajno smanjile. Budući da su u odjevnoj industriji pogonski radnici tradicionalno žene, društvene i ekonomske transformacije tog sektora u velikoj su mjeri utjecale na žensku radnu snagu te, posljedično, na položaj žena kao radnica i građanki diljem bivše Jugoslavije.

U radu slijedim T. H. Marshallovu definiciju socijalnog građanstva. Njegova analiza dijeli građanstvo na 3 komponente: 'građansku, političku i socijalnu'. Građanska komponenta definirana je kao 'prava nužna za uživanje individualne slobode', politička kao 'pravo participacije u vršenju političke vlasti', a socijalna komponenta građanstva kao 'čitav raspon od prava na minimum blagostanja i sigurnosti do prava da se u potpunosti sudjeluje u socijalnom naslijeđu te da se živi život civiliziranog bića u skladu sa standardima koji su dominantni u okviru tog društva' (Marshall, 1950; 2009: 149). Marshall je socijalna prava

1 <http://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/content/20130520IPRO8610/html/Balkan-countries-still-need-to-deliver-on-gender-equality> (Datum posljednjeg pristupa: 25.7.2013). U istom Izveštaju, u Mišljenju Odbora za vanjske poslove stoji (str. 19) da su 'stope zaposlenosti žena na Zapadnom Balkanu i dalje veoma niske i da su žene i dalje nedovoljno zastupljene na tržištu rada; poziva se vlade zemalja Zapadnog Balkana na poticanje aktivnog sudjelovanje žena na tržištu rada poticanjem, između ostalog, mjera kojima će se osigurati bolji uvjeti rada, jednaka plaća za isti rad, cjeloživotno učenje, fleksibilno radno vrijeme i pravedna ravnoteža između obiteljskog i poslovnog života, kao i mjere za smanjivanje rodno jaza u plaćama, i kao posljedica toga, razlike u mirovinama.'

2 O rodnom jazu u plaćama u zemljama Zapadnog Balkana vidi Apostolova (2010). O rodnom jazu u plaćama i nezaposlenosti žena na makedonskom tržištu rada vidi Kazandziska, Risteska i Schmidt (2012).

smatrao nužnima za razvijanje egalitarnog potencijala građanstva u borbi protiv nejednakosti koje su stvorile društvene klase u kapitalističkim društvima. U novije vrijeme, socijalna se prava definiraju kao ‘doživotna prava pojedinaca na očuvanje dohotka, pristup zaposlenju, zdravstvenim uslugama te smještaju u slučaju potrebe’ (Roche, 2002: 17). Zajedno sa socijalnim naknadama, pravo na rad i pravo na egzistencijalni minimum izdvojeni su kao ključne komponente socijalnog građanstva (Zeitlin i Whitehouse, 2003: 774–775).

Feminističke teoretičarke dugo su raspravljale o međuovisnosti koncepta građanstva – posebice socijalnog – i roda. Koncept *rodnog režima* skovan je po Esping-Andersenovoj tipologiji ‘socijalnih režima’ (Walby, 1997). Primjerice, dominantni zapadnoeuropski socijalni režim stvoren u vrijeme fordističke faze kapitalizma – ‘model muškarca-hranitelja’ (*breadwinner model*) – izdvojen je kao specifičan *rodni režim*. Uloga muškarca-hranitelja najamnog radnika u javnoj sferi bila je povezana s muškarcima i muškošću, dok je ženama nametnuta zavisna uloga u privatnoj sferi, unutar koje je ženski neplaćeni kućanski rad odavno ‘naturaliziran’ kao ženska zadaća (Federici, 2012). Rodni se režimi tako mogu definirati kao ‘institucionalizirane prakse i forme orodnjenih sustava dominacije koji su konstituirani kao principi društvenog uređenja u svim društvima’ (Young, 2002: 56). Zbog toga režime građanstva i rodne režime možemo promatrati kao međusobno konstitutivne, s obzirom na to da je rod temeljni princip organizacije društvenih razlika na razini države: ‘Ne samo da državne politike ograničavaju rodne odnose, nego i same predodžbe o razlici između muškaraca i žena oblikuju načine na koje se države zamišljaju, konstituiraju, legitimiraju’ (Gal i Kligman, 2000: 4).

Međuovisnost režima građanstva i rodnih režima postala je za vrijeme postsocijalističke tranzicije u Srednjoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Europi predmet znanstvenih rasprava u feminističkoj teoriji. Teoretičarke su ustanovile kompleksne učinke postsocijalističke tranzicije na rodne odnose te na višestruke načine paralelne transformacije režima građanstva i rodnih režima u posljednjih dvadeset godina (Daskalova et al., 2012; Kahlert i Schafer, 2011). Slijedeći Gal i Klingman (2000), nastojim napustiti teleološki okvir implicitan u mnogim znanstvenim diskursima o postsocijalističkoj tranziciji u Istočnoj Europi. Obično takav pristup ‘tranziciji’, tvrde Gal i Kligman, ‘homogenizira državni socijalizam koji je, bez obzira na svoje distinktivne ideološke i systemske strukture, ipak imao razne oblike i faze u različitim zemljama regije. Ovakav pristup homogenizira i kapitalizam, krijući njegove promjenljive i nejednake oblike te djelomičnu nepredvidljivost, otvorenost mogućnosti društvene promjene’ (Gal i Kligman, 2000: 11).

Otvorena, ambivalentna narav društvenih promjena na području zemalja bivše Jugoslavije postaje očita kad promatramo državni socijalizam i postsocijalistički kapitalizam iz pozicije industrijske radničke klase ili iz perspektive odnosa među radnicima, tržištem i državom. Iako su u vrijeme socijalizma industrijski radnici smatrani glavnim izvorom političkog legitimiteta jugoslavenskog modela samoupravljanja te iako su bili nagrađivani brojnim socijalnim pravima i naknadama, jaz između socijalističke doktrine samoupravljanja i radničke svakodnevice bio je jasan s obzirom na to da je jugoslavenska ekonomija

ovisila o unutarnjim i vanjskim tržišnim imperativima (Unkovski-Korica, 2011; Woodward, 1995).

Životni standardi radnika diljem Jugoslavije razlikovali su se zbog unutrašnje ekonomske diferencijacije i nastavili su se pogoršavati 1980-ih krizom jugoslavenske federacije (Musić, 2013a; Ćurčić, 2006). Ipak, najdramatičnije su se promjene dogodile 1990-ih zbog ratova na području Jugoslavije. Krajem 1990-ih, u postsocijalističkom, postkonfliktnom razdoblju na prostoru bivše Jugoslavije, nestala je industrijska radnička klasa kao politički subjekt, dok su radnici bili obespravljeni materijalnim procesima kao što su privatizacija, deindustrijalizacija i ratno profiterstvo. Neoliberalni i nacionalistički diskursi postali su hegemonijski i radničke se klasne borbe počelo promatrati kao nazadni zaostatak socijalističke prošlosti koji je potrebno prevladati (Musić, 2013b). ‘Nacija’ je postala temelj diskursa elita zamijenivši ‘radni narod’ iz vremena socijalizma (Papić, 1994). U isto vrijeme, slično onome što se dogodilo i u drugim postsocijalističkim zemljama, siromaštvo, nezaposlenost i klasne nejednakosti počele su imati ‘sve jači i jači utjecaj na životne šanse i blagostanje’ (Stenning, 2005: 992).

Složenost i podvojenost postsocijalističke tranzicije u ovom se radu promatra iz rodne i klasne perspektive. Istražujući studiju slučaja tekstilnih radnica iz različitih postjugoslavenskih država, promatrala sam promjene unutar socijalnog građanstva nastale posljednjih dvadeset godina tvrdeći da su te promjene imale dalekosežne implikacije na *rodne režime*. Propast socijalističkog režima građanstva temeljenog na blagostanju i pravu na rad naznačio je, zajedno s rastom nacionalizma, ratnim razaranjima, ekonomskim padom, globalizacijskim procesima i porastom nejednakosti, kraj specifičnog rodnog režima ‘zaposlene majke’ koji je propagirao državni socijalizam te radikalne promjene u rodnim režimima u različitim postjugoslavenskim državama. Stoga je glavno pitanje ovog rada sljedeće: kako su se režimi građanstva mijenjali paralelno s rodnim režimima te na koje je načine rastuća nesigurnost socijalnog građanstva utjecala na položaj žena kao radnica i građanki?

Rad je istraživačko-komparativne prirode, kombinira ekstenzivan pregled literature koja se bavi transformacijama građanstva i literature koja se bavi tekstilnim radom te rodnom u postjugoslavenskom prostoru. Uz to, koristi i empirijske podatke koji su skupljeni dubinskim intervjuima: provedeno je 12 intervjuva u razdoblju između prosinca 2012. i veljače 2013. godine u tekstilnim gradovima Leskovac u južnoj Srbiji i Štip u istočnoj Makedoniji. Intervjui su vođeni s bivšim i sadašnjim tekstilnim radnicama, vlasnicima tekstilnih tvrtki, sindikalistima, predstavnicima nevladinih organizacija, u namjeri da se obuhvati najširi mogući raspon informacija o društvenim i ekonomskim promjenama koje su utjecale na industrijski sektor tekstilne i odjevne proizvodnje u posljednjih dvadeset godina. Promjene u slovenskoj i hrvatskoj tekstilnoj industriji dotaknute su kroz analizu novinskih članaka i prikupljanje sekundarne literature.

U prvom dijelu rada skicirat ću promjene u socijalnom građanstvu i rodnim režimima koje su se dogodile diljem bivše Jugoslavije posljednjih 20-ak godina kao rezultat postsocijalističke tranzicije. Nadalje razmatram promjene

u tekstilnoj industriji koje su se dogodile u postjugoslavenskim zemljama, kao i položaj radnica u odjevnoj industriji. Nadovezujući se na slučaj tekstilnih radnica, istražujem temeljnu vezu između režima socijalnog građanstva i rod-nih režima, i učinak postjugoslavenske, postsocijalističke tranzicije na živote žena kao radnica, korisnica usluga socijalne skrbi i građanki te na orodnjene konfiguracije javnog i privatnog u Leskovcu i Štipu. Umjesto isključivog izdva-
janja žena kao ranjivih subjekata u postjugoslavenskom kontekstu, u radu je položaj tekstilnih radnica smješten unutar šireg okvira propadanja građanskih prava industrijskih radnika, te se na taj način proučava presijecanje različitih osi moći i nejednakosti – prije svega rod, klasa i rad.

2. Rodni režimi i postsocijalistička tranzicija u bivšoj Jugoslaviji

U socijalističkoj Jugoslaviji zaposlenje je bilo glavno sredstvo pristupa nadnici, socijalnom osiguranju, zdravstvenoj skrbi, jeftinom stanovanju te plaćenom odmoru koji je subvencioniran i gradnjom odmorišta za tvorničke radnike (Grandits i Taylor, 2010). Također, radnicima je bio olakšan pristup kreditima za ostale veće izdatke. Kao što Woodward zamjećuje, '(...) status zaposlenja definirao je identitete, ekonomske interese, društveni status i političku odanost građana Jugoslavije. Radno mjesto bilo je središte nečijega društvenog svijeta' (2003: 76). Bob Deacon (2000: 147) sažeo je socijalni ugovor socijalističkih režima: 'visoko subvencionirana cijena hrane, smještaja, prijevoza i osnovnih proizvoda, sigurno zaposlenje, primjereno obrazovanje i zdravstvena zaštita te male razlike u plaćama radnika, službenika i menadžera u zamjenu za politički mir stanovništva'. Sigurnost zaposlenja bilo je ključno obilježje takvog sistema (Potkonjak i Škokić, 2013: 81–82).

Iako je zaposlenje u industriji i uslužnom sektoru jamčilo određenu količinu socijalnih prava, Jugoslavija je bila daleko od toga da bude besklasno društvo (Suvin, 2012). Otvorenost jugoslavenske ekonomije svjetskom tržištu, kao i politika ekonomske decentralizacije, stvorila je sve veću diverzifikaciju indu-strijske proizvodnje te, shodno tome, sve stratificiranije društvo, u kojem je industrijsko, administrativno i urbano stanovništvo najrazvijenijih republika, zbog viših radnih i socijalnih standarda, bilo u prednosti pred ruralnim, ne-zaposlenim i zavisnim stanovništvom, posebice u manje razvijenim državama. Popis stanovništva iz 1981. godine pokazao je da je od 13 milijuna ljudi između 19 i 60 godina samo njih 7 milijuna zaposleno. Nezaposlenih je bilo registrirano milijun, milijun ih je radilo u inozemstvu kao *gastarbajteri*, a 4 milijuna nisu bila u potpunosti obuhvaćena statistikom (radilo se o prekarnim sezonskim i neregistriranim radnicima, zemljoradnicama, domaćicama, studentima, samo-zaposlenim obrtnicima). Dakle oko 20 posto stanovništva moglo se klasificirati kao ljude koji žive na granici siromaštva (Suvin, 2012: 50). Nezaposlenost je bila posebno visoka među ženama i mladima, ali je bila uglavnom nevidljiva (Woodward, 2003: 78). Takav neravnomjeran razvoj jugoslavenske federacije

– te jaz između doktrine samoupravljanja i stvarnih životnih uvjeta radnika – prikazan je u brojnim filmovima i dokumentarcima ‘crnog vala’ 70-ih i 80-ih godina, posebice u različitim dokumentarnim filmovima Želimira Žilnika o životu radničke klase (Ćurčić, 2006).

Proturječnosti jugoslavenskog sustava također su bile očite i što se tiče drugog načela socijalističke doktrine: emancipacije žena. Od 1946. godine ženska politička, socijalna i ekonomska prava bila su dio federalnog ustava. Poslijeratna generacija žena imala je značajno veći pristup obrazovanju i tržištu rada, što je djelomično proizlazilo i iz širih procesa urbanizacije i industrijalizacije. Dok su poslije rata seljaci činili 70 posto stanovništva, tj. oko 10 milijuna ljudi, sredinom 70-ih taj je broj pao na oko 36 posto, ili 7,5 milijuna ljudi, zajedno s 1,5 milijuna ‘seljaka-radnika’ koji su fluktuirali između poljoprivrede i industrije (Suvin, 2012: 46–47). Socijalistički su autoriteti ulazak žena na tržište rada – pogotovo u ruralnim područjima – predstavljali kao faktor modernizacije. Smatralo se da naročito tvornice tekstila moderniziraju živote žena, pogotovo kad se radilo o ženama iz etničkih manjina ili iz manje bogatih republika (Vodopivec, 2012).

Rezultati socijalističkih politika na polju emancipacije žena bili su proturječni jer je rad žena izvan kuće smatran sporednim u usporedbi s radom muškara. Unatoč važnim uspjesima u području pristupa obrazovanju i tržištu rada, stope zaposlenosti žena u Jugoslaviji u 70-ima i 80-ima bile su bliže onima u Zapadnoj Europi nego onima u istočnoeuropskim socijalističkim režimima, dostižući oko 33 posto ukupne radne snage (Woodward, 1985: 245), ali sa značajnim razlikama između pojedinih dijelova države. Tržište je rada bilo rodno segregirano i žene su uglavnom zapošljavane kao nekvalificirani radnici ili u ‘feminiziranim’, nisko plaćenim sektorima poput poljoprivrede, obrazovanja, socijalnih službi te u radno intenzivnim granama kao što je tekstilna industrija (Mežnarić, 1985). Prisustvo žena na rukovoditeljskim pozicijama bilo je ograničeno i dodatno diferencirano prema etničkoj pripadnosti (Reeves, 1990). Kućanski rad ostao je isključivo ženska zadaća, unatoč sudjelovanju žena u plaćenom radu. Tradicionalne su rodne uloge perpetuirane unutar obitelji i brza urbanizacija države nije bila dostatna za ukidanje patrijarhalnih vrijednosti i praksi u privatnoj sferi (Denich, 1976; Woodward 1985). Također, još od 1950-ih, u popularnoj konzumerističkoj kulturi bili su prisutni seksistički prikazi žena u medijima. Idealna ‘nova žena’ trebala je istovremeno biti ‘marljiva i odgovorna radnica, štedljiva domaćica, racionalna potrošačica i predana majka’ (Jambrešić-Kirin i Blagaić, 2013: 62).

Istovremeno, usprkos ambivalentnosti socijalističke emancipacije, razina obrazovanja žena neizmjereno je porasla unutar samo jedne generacije. Mnogo je obrazovanih žena moglo napredovati unutar vlastite profesije, pogotovo u najbogatijim državama, Sloveniji i Hrvatskoj. Slično kao i u drugim socijalističkim režimima Istočne Europe, u Jugoslaviji je ulazak žena na tržište rada promatran kao primarni čimbenik emancipacije, dok je uloge majke i njegovateljice država prepoznala i ‘socijalizirala’ brojnim socijalnim mjerama koje su trebale potaknuti sudjelovanje žena na tržištu rada (Fodor, 2003, 2004; Thelen,

2006). Zaposlene žene imale su pristup besplatnoj zdravstvenoj skrbi, besplatnim pobačajima, besplatnom obrazovanju, produženom plaćenom porodiljnom dopustu u trajanju od godinu dana, kantinama i vrtićima na radnom mjestu te su mogle iskoristiti kraće radno vrijeme radi brige o maloj djeci (iako nisu sve žene imale mogućnost koristiti te povlastice na jednak način zbog nejednakog razvitka socijalnih usluga u različitim državama). Teoretičari su ove socijalne mjere definirali kao rodni ugovor ‘zaposlene majke’ ili ‘majke radnice’ (Zhurzhenko, 2001; Hormel, 2011). Kako su ustanovili, te su politike bile učinkovite u osiguravanju viših stopa zaposlenosti žena u odnosu na Zapadnu Europu (Fodor, 2004), ali su također osnažile rodnu podjelu reproduktivnog rada unutar obitelj (Einhorn, 2002; Metcalfe i Afanassieva, 2005: 399).

Rodni režim ‘zaposlene majke’ iščeznuo je s nestankom socijalističkog režima i raspadom Jugoslavije. Slični trendovi nastajali su diljem Europe gdje su se i postsocijalistički i kapitalistički rodni režimi počeli približavati novome neoliberalnom modelu. Znanstvenici koji se bave komparativnim istraživanjima socijalne države izdvojili su ‘individualizaciju’ kao ključan trend u Zapadnoj i Istočnoj Europi (Pascall i Lewis, 2004: 374): ‘Individualizacija osobnog i javnog života ključni je trend i na istoku i na zapadu. Ona dovodi u pitanje strukture brige o djeci i njege unutar države i obitelji. Tržišni individualizam napao je kolektivnu predodžbu zapadnih socijalnih država i čitav način života u planskim ekonomijama bivših komunističkih država’. Smanjivanje državnih intervencija dovelo je do smanjivanja izdataka za skrb djece, obrazovanje, zdravstvo, mirovine i dječji doplatak (Pascall i Lewis, 2004: 376).

Na prostoru bivše Jugoslavije, specifičnost ‘tranzicije’ koja nastupa nakon 1989. godine dobro je poznata: postsocijalističku propast socijalne države pratila je duboka društvena i ekonomska kriza zbog raspada federacije i ratova 1990-ih. Ako je Jugoslavija 1960-ih mogla biti opisana kao država koja ‘teži ulasku u kategoriju najrazvijenijih industrijskih država’, regiju u 1980-ima i 1990-ima u odnosu prema zemljama Zapada opisuje fenomen ‘re-periferizacije’ (Schierup, 1992: 79). Ekonomski pad počeo je već u 1980-ima kad su vanjski dug, inflacija i nezaposlenost strahovito porasli te su primijenjene mjere štednje kako bi se postigli uvjeti za novi MMF-ov zajam (Woodward, 2003: 78–79). U 1990-ima, za vrijeme ratova na području Jugoslavije, ekonomski pad, inflacija i nezaposlenost nastavili su još više rasti uzrokujući sveopće uništavanje radnih mjesta i industrijskog razvoja (Stambolieva, 2011: 351; vidi također Meurs i Ranasinghe, 2003). Bila su potrebna gotovo dva desetljeća da bivše članice Jugoslavije dostignu razinu BDP-a iz 1989. godine, dok se u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji to tek treba dogoditi. Stope nezaposlenosti među najvišima su u Europi, a društvene su se nejednakosti naglo povećale posljednjih dvadeset godina (Stambolieva, 2011: 351).

Kao što ću pokazati u nastavku rada, tekstilna industrija u postjugoslavenskim državama bila je duboko pogođena tim promjenama. Rezultat privatizacije, deindustrijalizacije i općenito gubitka radničke socijalne zaštite bio je pogoršavanje društvenog i ekonomskog položaja tekstilnih radnica (Ćurčić, 2006; Miloš, 2013). Srozavanje radničkih i socijalnih prava išlo je ruku pod ruku

s rodnjenim utjecajem nacionalizma, rata te izbjeglištvom i raseljavanjima koji su uzrokovani ratom. Feministička teorija istraživala je negativan učinak rata i militarizacije na rodne odnose, naglašavajući proces orodnjene retraditionalizacije i reafirmacije patrijarhalnih vrijednosti izazvane nacionalističkim diskursima i nasilnim konfliktima (Jambrešić Kirin i Povrzanović, 1996; Papić, 1994, 1999; Žarkov, 2007). Feministkinje naglašavaju ranjivost građana za vrijeme etnički i rodno utemeljenog nasilja. Posebno su ranjive: etničke manjine, izbjeglice, raseljene osobe, dezerteri, etnički mješovite obitelji, LGBT populacija i antinacionalistički aktivisti koji su se protivili ratu i izopćenju (Centar za žene žrtve rata, 2002; Mladjenović; 200; Nikolić-Ristanović, 2000).

Ranjivost i zavisnost žena unutar obitelji porasla je u vremenima društvene i ekonomske nesigurnosti. Žene u regiji mahom su zaposlene u feminiziranim profesijama, podložnije diskriminaciji prilikom ulaska na tržište rada te često rade na položajima ispod svoje obrazovne kvalifikacije. Također, u postkonfliktnim društvima kao što je Bosna i Hercegovina mnogo žena radi u neformalnoj i svojoj ekonomiji (Blagojević, 2003: 69). Socijalna isključenost i siromaštvo žena češće je kod diskriminiranih etničkih zajednica, posebice kod Roma (ERRC, 2004). Trgovina ljudima iz Jugoistočne Europe kao i kroz nju također je jedan od gorućih problema ratnog i poslijeratnog perioda (Blagojević, 2003: 69). Militarizacija postkonfliktnih društava i muška nezaposlenost doveli su do porasta obiteljskog nasilja (Nikolić-Ristanović, 2000). Istovremeno, mreže solidarnosti temeljene na proširenoj obitelji opet su počele služiti kao jedinica za preživljavanje, što je uzrokovalo preporod proširenih obitelji u 1990-ima i 2000-ima, pogotovo u obiteljima niže i srednje klase u predgrađima ili provincijskim gradovima i selima (Milić, 2004). Obiteljske mreže kao oblik 'socijalnog kapitala' koji nadomješta gubitak socijalne sigurnosti, karakterističan su element postsocijalističke tranzicije (Daskalova et al., 2012). Sve ove probleme savršeno ilustrira specifičan slučaj žena zaposlenih u tekstilnoj industriji postjugoslavenskih država, što ću analizirati u sljedećem poglavlju.

3. Tekstilne radnice na jugoistočnoj europskoj periferiji

Sudbina tekstilnih radnica – i industrijskih radnika općenito – slična je diljem bivše Jugoslavije. U posljednje vrijeme povećala se mobilizacija radnika protiv privatizacije, deindustrijalizacije i smanjivanja socijalnih prava. Zbog svjetske ekonomske krize 2008–2009, ekonomske recesije na Balkanu, rastuće nezaposlenosti i smanjivanja socijalnih izdataka, pitanja društvene nejednakosti, eksploatacije i korupcije dobivaju sve više pažnje i potiču nove mobilizacije u javnoj sferi postjugoslavenskih država. Radnici mobilizirani protiv neoliberalne privatizacije nedavno su sklopili savezništva s drugim slojevima civilnog društva. U Zagrebu je 2010. godine stvoren pokret solidarnosti studentskih, feminističkih i političkih aktivistkinja i aktivista s radnicama tekstilne tvornice Kamensko i njihovom borbom. Kamensko, tvornica osnovana 1949. godine, bila je uspješna do sredine 90-ih kad je započeo proces privatizacije. Određeni

broj dionica kupile su građevinske tvrtke zainteresirane za špekulaciju nekretninama. Postupno su loše vođena privatizacija i špekulacije dovele tvrtku do bankrota (Milat, 2012). Radnice Kamenskog počele su štrajkati u jesen 2012. godine tražeći neisplaćene nadnice i uspjele su pridobiti značajnu javnu podršku studenata i političkih aktivista³.

Nedavno je došlo i do drugih radničkih protesta diljem Hrvatske, poglavito u tvornicama tekstila koje su zatvorene ili su bankrotirale zbog procesa privatizacije. U Rijeci je prošle zime 80 radnica tvornice Pletenina Iris nakon povratka s božićnog odmora saznalo da je talijanski vlasnik tvornice sve strojeve za šivanje prebacio u Srbiju, kako bi nastavio proizvodnju u državi s nižom cijenom rada. 1998. godine jedna je radnica poginula, a još je jedna ozlijeđena zbog eksplozije u tvornici⁴. Slično se dogodilo u Sloveniji: kao posljedica privatizacije, brojni su tekstilni pogoni zatvoreni, dok su radni uvjeti u postojećim pogonima postali prekarni. Poznata tvornica tekstila Mura iz Murske Sobote, koja je nekad zapošljavala tisuće radnica, bankrotirala je 2009. te je privatizirana 2011. godine, zadržavši samo par stotina radnica. Odobren je poseban financijski paket iz fondova EU-a namijenjen prekvalifikaciji bivših radnica Mure koje su postale višak⁵. Dio proizvodnje Mure nedavno je prebačen u Srbiju putem akvizicije bivšega državnog pogona Prvi Maj u Pirotu⁶.

Kao što su teoretičari koji se bave rodom i globalizacijom zamijetili, od 80-ih i 90-ih 'investicijski je kapital bio u mogućnosti iskoristiti velike razlike u cijeni rada diljem svijeta premještanjem iz zemalja s visokom cijenom rada u one s nižom. No radnici iz zemalja s niskom cijenom rada nisu imali razmjernu mogućnost približiti se okruženjima s višom cijenom rada. Stalna prijetnja precipitacijom investicija u područja s još nižim troškovima doprinijela je eroziji političke i ekonomske moći rada u odnosu na kapital te je potkopala pregovaračku moć u traženju pravednijeg udjela u blagodatima globalizacije' (Beneria, Deere i Kabeer, 2012: 4). Iako su se žene u posljednja tri desetljeća u velikom broju pridružile globalnom tržištu rada, globalna kompeticija i neoliberalna deregulacija donijele su opći pad prihoda i socijalne sigurnosti koji su ranije bili obilježje modela muškarca-hranitelja. Također, sve su učestaliji nisko plaćeni, fleksibilni i neformalni poslovi, kako u industrijaliziranim zemljama, tako i u zemljama koje su tek u procesu industrijalizacije. Taj fenomen definiran je kao 'feminizacija rada': 'tipovi zaposlenja i sudjelovanje radne snage tradicionalno povezani sa ženama – nesigurna zaposlenja, nisko plaćena, neredovita, itd. – širili su se u odnosu na vrste zaposlenja tradicionalno povezana s muškarcima – redovita, sindikalna, stabilna, manualna ili zanatska, itd.' (Standing, 1999: 600).

3 <http://praksa.hr/kamensko/> 15.8.2012. (Datum posljednjeg pristupa: 24.5.2013).

4 <http://www.novolist.hr/Vijesti/Rijeka/Sok-u-Pletenini-Iris-S-godisnjeg-na-cestu-Talijan-preselio-pogon-u-Srbiju> 11.1.2013. (Datum posljednjeg pristupa: 24.5.2013).

5 http://europa.eu/rapid/press-release_IP-10-1350_en.htm (Datum posljednjeg pristupa: 24.5.2013).

6 <http://ekapija.com/website/en/page/646220> (Datum posljednjeg pristupa: 24.5.2013).

‘Feminizacija rada’ naročito je izražena u svjetskoj tekstilnoj i odjevnoj industriji, koja je tradicionalno feminizirana, nisko plaćena, radno intenzivna industrija čiji su proizvodi namijenjeni stranom izvozu te industrija posebice izložena promjenama globalnog kapitala i ‘utrci prema najnižim’ troškovima proizvodnje (Musiolek, 2000). Nadmoćna prisutnost žena u odjevnoj industriji također je determinirana rodnim stereotipima koji dolaze do izražaja prilikom evaluacije žena kao radne snage: ‘Ne samo da se smatra da žene imaju prirodno spretne prste, nego se smatra da su one i prirodno poslušnije i spremnije na strogu radnu disciplinu te prirodno manje sklone sindikalnom organiziranju od muškaraca; također se smatra da im prirodno više pristaju dosadni, repetitivni, monotoni poslovi’ (Elson i Pearson, 1981: 93). Povezivanje žena sa ‘spretnim prstima’ rezultat je ženske izvježbanosti u kućanskim poslovima kao što je šivanje. Te su vještine prikazane kao ‘prirodne’ – shodno tomu i radna je snaga opisana kao nekvalificirana – zbog naturalizacije ženskoga kućanskog rada u privatnoj sferi (Elson i Pearson, 1981: 3; Federici, 2012).

Rodni su stereotipi o radnicama u socijalističkoj Jugoslaviji bili itekako prisutni i žene su se pretežito zapošljavale u ‘lakim’ industrijama poput tekstilne (Vodopivec 2012). Tekstilne industrije orijentirane na proizvodnju za izvoz počele su se razvijati u 1980-ima, kad su tvornice u društvenom vlasništvu preuzele *outsourceanu* proizvodnju stranih marki ne bi li zaradile stranu valutu (Schierup, 1992). Fenomen definiran kao ‘feminizacija rada’ bio je tipičan za posljednjih dvadeset godina, kad su radnici u tekstilnoj industriji počeli gubiti socijalnu sigurnost i prava uslijed političkih, društvenih i ekonomskih promjena koje su obilježile postjugoslavenske države, ponovno protjerane u ‘poluperifernu’ poziciju u odnosu na Europu i Zapad (Schierup, 1992). Kao što će pokazati u ovome dijelu teksta, značenje i vrijednost rada – i položaj radnika – korjenito su se promijenili u postsocijalističkoj tranziciji. Status radnika u postjugoslavenskim državama izrazito se pogoršao, što je za sobom povlačilo opću prekarizaciju socijalnih i ekonomskih prava i, time, slabljenje političkog, socijalnog i ekonomskog građanstva (Čurčić, 2006; Miloš, 2013; Vodopivec, 2012).

Tekstilna industrija u društvenom vlasništvu bila je značajan ekonomski sektor za vrijeme socijalističke Jugoslavije, pokrivajući otprilike 12 posto ukupne proizvodnje u 1970-ima. Jugoslavija je 1980-ih ‘bila među vodećim svjetskim proizvođačima tekstila i odjevnih predmeta’ (Hanzl-Wiess, 2004: 932), i jugoslavenske su se modne marke prodavale u zemlji i inozemstvu. Okolnosti su se drastično izmijenile 1990-ih i 2000-ih, kad su mnoge tekstilne tvrtke prestale poslovati, a mnogi radnici u tekstilnom sektoru izgubili posao uslijed kolapsa internoga jugoslavenskog tržišta i privatizacijskog procesa. Proces privatizacije tekstilne industrije koja je ranije bila u društvenom vlasništvu obilježen je zakulisnim dogovorima, lošim upravljanjem i korupcijom.

Često su menadžeri bivših društvenih poduzeća prisvajali imovinu poduzeća za osnivanje privatnih kompanija. Velik broj ovakvih poduzeća bankrotirao je između sredine 1990-ih i ranih 2000-ih, što je imalo razorni utjecaj na radnike koji su po doktrini socijalističkog samoupravljanja bili i ‘vlasnici’ poduzeća u

kojima su radili (Stambolieva, 2011), i koji su često postajali dioničari svojih poduzeća tijekom privatizacijskog procesa (Musić, 2013a). Dodatno, u ta nesigurna vremena tranzicije mnogi su radnici otkrili da zbog privatizacije i bankrota njihovih poduzeća ne mogu tražiti povrat desetljeća socijalnih doprinosa ili godine neisplaćenih plaća. Ova situacija nije karakteristična samo za tekstilne tvornice, nego i za ostatak industrijskog i javnog sektora, gdje je nekadašnja društvena imovina hitro privatizirana na klijentelistički način, u korist novih elita i na štetu radnika. Sindikati, koji su u socijalističko doba tradicionalno bili integrirani u državne strukture, nisu uspjeli pružiti značajan otpor ovim promjenama u novom postsocijalističkom okruženju. Članstvo u sindikatima također se strmoglavilo zbog procesa deindustrijalizacije (Pokret za Slobodu, 2011; Musić, 2013a; također vidi Eurofound reports, 2012).

Broj zaposlenih u industriji u postjugoslavenskim državama srozao se od početka tranzicije. Situacija se dodatno pogoršala i zbog ekonomske krize 2008–2009. godine. Stopa nezaposlenosti u regiji kreće se od 21 posto u Hrvatskoj, pa do 26 posto u Srbiji i 31 posto u Makedoniji⁷. Od početka 1990-ih ekonomije zemalja jugoistočne Europe bile su obilježene izraženim padom BDP-a, visokom inflacijom, porastom crne ekonomije, smanjenjem zaposlenosti i visokom nezaposlenošću (Zareva, 2004: 8; Musić, 2013a). U tekstilnom sektoru, zatvaranje bivših tvornica u društvenom vlasništvu diljem regije pratila je visoka nezaposlenost i porast neformalnoga i neredovitoga tekstilnog rada. Istovremeno se otvaraju privatna poduzeća i industrija je još uvijek važna za regiju, posebice kad je riječ o izvozu. U Hrvatskoj proizvođači tekstila i odjevnih predmeta zapošljavaju otprilike 20 000 ljudi (naspram 83 000 u 1990-ima)⁸; otprilike 20 000 radnika zaposleno je u sektoru u Sloveniji te otprilike jednako u Bosni i Hercegovini⁹. Najviše tekstilne proizvodnje odvija se u Makedoniji, gdje je u kožnom, odjevnom i tekstilnom sektoru zaposleno oko 40 000 radnika (naspram 64 000 u 1989. godini)¹⁰ te u Srbiji, gdje je zaposleno oko 30 000 radnika (naspram 100 000 u vrijeme socijalizma)¹¹. Tekstilni sektor na Kosovu i u Crnoj Gori vrlo je malen i orijentiran na unutarnje tržište.

Postojanje kvalificirane radne snage i industrijske infrastrukture razvijene za vrijeme socijalizma omogućilo je pretvorbu tvornica u državnom vlasništvu

7 Vidjeti indikatore na internetskoj stranici *Trading Economics*: <http://www.tradingeconomics.com/countries> (Datum posljednjeg pristupa: 7.8.2013).

8 Ovdje kombiniram podatke iz različitih izvora zato što istraživanja cjelokupne industrije nisu dostupna. Za Hrvatsku vidjeti:

http://www.just-style.com/analysis/croatia-clothing-sector-could-exploit-eu_accession_id114883.aspx

(Datum posljednjeg pristupa: 21.5.2013). Također vidjeti Zelenika i Grilec Kaurić (2011).

9 Za Sloveniju, vidjeti Kovač, Semolič i Završnik (2009); Za BiH vidjeti: http://www.fibre2fashion.com/news/manufacturing-news/newsdetails.aspx?news_id=120900 (Datum posljednjeg pristupa: 21.5.2013).

10 http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=311&film_ID=4&slide_ID=24 (Datum posljednjeg pristupa: 20.5.2013).

11 <http://www.sindikats.rs/ENG/news.html#85> (Datum posljednjeg pristupa: 20.5.2013); o Srbiji, također vidjeti Jefferson Institute (2004).

u državna ili privatna poduzeća koja rade za izvoz ne samo u bivšoj Jugoslaviji, nego i diljem Istočne Europe (Musiolek et al., 2004). Blizina ovih zemalja Zapadnoj Europi predstavlja značajnu kompetitivnu prednost glede vremena isporuke. Glavni tip tekstilne proizvodnje u regiji baziran je na *lohn* ili OPT (*Outward Processing Trade* – trgovina s vanjskom obradom) procesu – u kojem zapadni partneri isporučuju tekstilni materijal, a lokalne tvornice obavljaju šivanje i završne faze proizvodnje (Musiolek, 2000; Musiolek et al., 2004; CCC, 2005). Ovaj sustav pokrenut je 1970-ih i dodatno razvijan 1980-ih, pri čemu je Zapadna Njemačka *outsourcea* svoju proizvodnju u Istočnu Njemačku i Jugoslaviju. Sustav se značajno proširio 1990-ih zbog tarifne i carinske zaštite koje je EU postavila prema zemljama Istočne i Jugoistočne Europe, što je učvrstilo moć centralnih zemalja Europske unije prema zemljama kandidatkinjama ili ne-kandidatkinjama za pristupanje EU-u (Bohle, 2005: 69). S vremenom, ovo je povećalo ovisnost Istočne Europe o zapadnim tržištima, transformirajući regiju u ‘šivačnicu Europske unije’ (Musiolek et al., 2004: 16; CCC, 2005).

Također, globalna se konkurencija u sektoru povećala nakon proširivanja Europske unije 2004. godine i trgovinskog sporazuma Svjetske trgovinske organizacije o tekstilu i odjeći (Smith et al., 2005), koji je značajno liberalizirao globalnu trgovinu tekstilom od globalnog Juga do globalnog Sjevera, dovodeći do bujanja tekstilnih izrabljivaonica u Aziji. Dok zapadnoeuropski proizvođači investiraju u znanje (*know-how*), dizajn i tehnologiju te su u mogućnosti profitirati od kreiranja brendova i kolekcija, radno intenzivne faze šivanja stalno se *outsourcaju* u Istočnu Europu, sjevernu Afriku i Aziju kroz OPT sustav, čime se iskorištava niska cijena rada i manjak zakona koji štite radnička prava na globalnom Jugu i europskoj periferiji. Lokalne se proizvođače tjera da prihvate uvjete koje nameću zapadni klijenti, a na globalnu konkurenciju oko tržišnih cijena odgovara se smanjenjem plaća (Musiolek et al., 2004; CCC, 2005). Prisutnost direktnih stranih ulaganja uspostavljanjem multinacionalnih tvrtki u regiji ne mijenja značajno radne uvjete, a radnička se prava često zanemaruju, kao što je slučaj i u Srbiji (Musić, 2013a).

Ovi su procesi razorno djelovali na prava tekstilnih radnica u regiji bivše Jugoslavije. Uništenje državne industrije, visoka nezaposlenost i izostanak sigurnosti posla natjerali su tekstilne radnice da prihvate niske nadnice i loše radne uvjete u novoosnovanim privatnim tvrtkama; narativi bivših i sadašnjih tekstilnih radnica svjedoče o ovoj promjeni od industrijskog fordizma do privatizacije i deindustrijalizacije, od sustava koji je garantirao izvjesnu razinu socijalne sigurnosti i blagostanja do sustava neoliberalnog kapitalizma, u kojem se rad u tekstilnoj industriji ponovno povezuje s eksploatacijskim uvjetima i izostankom radničkih prava. Kao što je Petrović nedavno argumentirala: ‘U tranziciji od industrijskih prema postindustrijskim, od socijalističkih do postsocijalističkih društava, radnik kao ideološka figura i simbol vrijednosti rada nestao je iz javnog prostora, s plakata i s novčanica. Kao konstitutivni element radničke klase, radnik je izmješten iz društvenog središta na njegovu marginu, u predgrađa, u ‘treći svijet’ (2013: 97).

Siva literatura često uspoređuje tekstilne gradove Leskovac i Štip, posebno u izvješću *European Stability Initiative* (vidi *ESI*, 2007). Propadanje tekstilne industrije u Leskovcu predstavljeno je kao posljedica zaustavljene privatizacije i prekidanja veza s europskim tržištem za vrijeme ratova na području bivše Jugoslavije te ekonomskih sankcija kojima je Srbija bila izložena. Štip je, s druge strane, kao i bugarska tekstilna industrija, prikazan kao priča o uspjehu, najviše zbog brze privatizacije i procesa europeizacije (*ESI*, 2007). U ovom dijelu pokazat ću da su procesi postsocijalističke tranzicije i deindustrijalizacije koji su se odvijali u Leskovcu i Štipu ustvari vrlo slični te da su imali slične učinke na socijalnu sigurnost i socijalno građanstvo tekstilnih radnika i radnica. Iako je privatizacijski proces bio uspješniji u Makedoniji, gdje je doveo do proliferacije privatnih kompanija, priroda tekstilne proizvodnje obilježena je visokim stupnjem zavisnosti od stranih tržišta i neprestanim smanjivanjem plaća i pogoršavanjem socijalnih uvjeta. Budući da u Leskovcu tekstilni sektor gotovo više i ne postoji, intervjuirala sam bivše tekstilne radnike i radnice, raspravljajući o radnim uvjetima u socijalizmu i posljedicama postsocijalističke tranzicije i deindustrijalizacije. U Štipu, gdje je tekstilni sektor još uvijek glavni izvor zapošljavanja, bila sam u mogućnosti intervjuirati žene različitih generacija koje su radile i još uvijek rade u tekstilnoj industriji, što mi je omogućilo sveobuhvatan pregled radnih uvjeta i socijalnih prava prije tranzicije i nakon nje. Prava imena intervjuiranih zamijenjena su pseudonimima. Iako sam intervjuirala i izvjestan broj vlasnika tvornica i sindikalnih povjerenika, kako u Srbiji, tako i u Makedoniji, u ovom se radu fokusiram na iskustva tekstilnih radnika i radnica te percepciju postsocijalističke tranzicije.

3.1. Deindustrijalizirane periferije: slučaj Leskovca

Grad Leskovac, smješten u južnoj Srbiji, u kasnom devetnaestom i dvadesetom stoljeću lokalno je bio poznat kao ‘mali Manchester’ (slične se usporedbe mogu naći i za druge gradove diljem bivše Jugoslavije). U gradu su u međuratnom razdoblju postojale važne tekstilne tvornice, a u poslijeratnoj eri Leskovac je postao sjedištem velikoga tekstilnog kombinata Leteks, s više podružnica tvrtke smještenih oko Leteksa u industrijskoj zoni. Tekstilne su se radionice također otvarale u selima oko Leskovca, kao što su Vučje, Lebane, Grdelica i Vlasotince. Leteks je proizvodio vunu i pamučne tkanine koje su kasnije slane u druge tvornice u Leskovcu ili u druga mjesta u Jugoslaviji za proizvodnju odjevnih predmeta, uniformi i drugih gotovih proizvoda. Tvornica je Leteks 1970-ih imala više od 3 000 radnika, organiziranih u tri različite radionice u gradu. Tvornica je izvozila više od 3 milijuna metara tkanine na godinu. Glavno izvozno odredište bio je Sovjetski Savez (Rakić-Vodinelić, Gajin i Reljanović, 2013: 65). Prema riječima bivših radnika i radnica, tkanina proizvedena u tvornici bila je visoke kvalitete, a nadnice su tijekom 1980-ih bile zadovoljavajuće. Prekovremeni rad plaćao se 20 posto više od redovne radne smjene. Produktivnost rada bila je pomno regulirana i radnici su primali bonuse za povećanu produktivnost. Također, u Leteksu i drugim tvornicama u regiji, radnici su mogli računati i na svakodnevni

topli obrok u kantini, a radnice Leteksa mogle su koristiti vrtiće smještene u okviru tvornice. Osim toga, radnicima je bilo omogućeno korištenje toplica u Sijarinskoj Banji po sniženim cijenama.

Nakon raspada Jugoslavije, inflacija je počela utjecati na industrijsku proizvodnju, uzrokujući ranih 1990-ih značajan pad vrijednosti plaća. Leteks je tijekom devedesetih ipak nastavio poslovati, čak i za vrijeme NATO-ve oružane intervencije 1999. godine. Oko 20 posto radnika dobilo je ranih 1990-ih otkaz. Početkom 2000-ih ostalo ih je otprilike 50 posto, približno 870 ljudi. Uveden je plan restrukturiranja te su između 1. i 13. srpnja radnici dolazili na posao, ali nisu primali plaću. Australaska poduzetnica srpskog podrijetla, Zorica Gajić, 2006. je kupila tvornicu, ali umjesto da opet uspostavi proizvodnju, prodala je strojeve u otpad. Ugovor o prodaji tada je bio poništen zato što kupac nije ispunio ugovorne obveze i tvornica se 2008. godine vratila u državno vlasništvo. Općinski sud u Leskovcu tada je proglasio da je država ponovo odgovorna za isplaćivanje neisplaćenih plaća. Budući da država nije platila, 167 bivših radnika i radnica Leteksa podnijelo je tužbu Europskom sudu za ljudska prava u Strasbourg (Andelić i ostali protiv Srbije). Pet godina nakon podnošenja tužbe, 28. svibnja 2013, ECHR je srpskoj vladi naredio da isplati neisplaćene plaće i dodatnih 3 100 eura kompenzacije svakome, ukupnu svotu od 540 000 eura.

Danas je bivši Leteksov kombinat – kao i cijela industrijska zona – deindustrijalizirana, uništena pustoš na rubu grada. Zgrade Leteksa, Zeleksa, Srbijanke i Koste Stamenkovića, potpuno su zapuštene. Kao posljedica opće propasti tekstilne industrije, 12 000 radnika i radnica tekstilnog sektora u Leskovcu ostalo je bez posla, značajan broj za općinu od 156 260 stanovnika (popis stanovništva 2002; ESI, 2007). Tranzicija je značajno utjecala i na muškarce i na žene koji su bili zaposleni u industriji. Snežana, koja je također sudjelovala u tužbi protiv srpske vlade, u nedavnom se dokumentarcu prisjetila vremena kad je odlazila na posao bez primanja plaće: ‘Šivačica sam po struci, pa sam radila tri smjene, kao svaka majka, kao svaka žena. Dok smo primali plaće, sve je bilo lakše, sve dok novac nije nestao, i sve ostalo. Svaki dan ideš na posao, ali novaca nema, ničeg nema. U ta 24 mjeseca nismo vidjeli ni dinara, ali smo išli raditi. Djeca nisu imala što doručkovati, jedno je išlo u srednju školu, drugo u osnovnu, a ja im nisam imala što dati. Pečeno jaje kod kuće, kriška kruha, to je sve’.¹²

Za vrijeme tranzicije, mnogi su radnici ostali bez posla i bez mirovina. Privatizacija i bankrot brojnih društvenih tvornica prouzročili su gubitak mnogih godina nadnica i socijalnih doprinosa. Slavica, koju sam intervjuirala u Leskovcu, i koja je ranije bila zaposlena u tekstilnoj tvornici u Vlasotincama,

¹² Intervju, preuzet iz dokumentarca *Letex Blues*, citiran je u knjizi *Europa ne stanuje u Babušnici, građani protiv Srbije pred sudom u Strazburu*. Knjiga navodi različite sudske procese srpskih građana protiv srpske države. U 2012. bilo je 9 950 građana koji su ECHR-u podnijeli tužbu protiv Srbije, smještajući Srbiju na peto mjesto nakon Ukrajine, Italije, Turske i Rusije (Rakić-Vodinelić, Gajin i Reljanović, 2013). I dokumentarac i knjiga dostupni su na mreži: <http://vimeo.com/68958644>; <http://pecanik.net/wp-content/PDF/Evropa.pdf> (Datum posljednjeg pristupa: 31.7.2013).

nije primila nikakvu nadoknadu kad je izgubila posao nakon 21 godine rada i plaćanja socijalnih doprinosa. Sada ima 57 godina, radila je 21 godinu i mora čekati da navrší 63 godine kako bi ostvarila pravo na mirovinu (s obzirom na to da se u međuvremenu propisana mirovinska dob povećala). Muž joj se nalazi u istoj situaciji, dok je sin, koji ima 33 godine, također nezaposlen. Socijalistička je država pružala stabilan posao sukladan kvalifikacijama pojedinca, a nakon 1989. godine nestanak državne zaštite postao je nepodnošljiv: *‘Nitko nas ništa nije pitao... i mi, tekstilni radnici, svi smo završili na ulici’*.

Ova svjedočanstva odražavaju gubitak položaja koji je doživjela bivša industrijska radnička klasa u Srbiji i razorne učinke procesa privatizacije i pljačke industrijskog bogatstva koju su vodile nove državne i korporativne elite, izazvavši pritom postupnu deindustrijalizaciju periferije. Kao što Musić (2013a: 23) primjećuje, od radne snage koju je činilo 3,2 milijuna ljudi, 700 000 ljudi ostalo je bez posla do kraja 1990-ih. Proces privatizacije nastavio se nakon pada Miloševića i liberalizacije 2000-ih. Novi vlasnici tvornica često nisu bili zainteresirani za nastavljanje industrijske proizvodnje, nego su radije prodavali imovinu kao nekretnine. Zbog toga je oko 25 posto privatizacija poništeno te je vlasništvo povratila država, kao što je to bio slučaj i s Leteksom. Ekonomsko je bogatstvo ostalo koncentrirano u urbanim sredinama Beograda i Novog Sada, dok su provincijski gradovi kao Leskovac bili deindustrijalizirani. Prema procjenama, industrijski sektor u Srbiji danas zapošljava 35 posto manje ljudi nego krajem 1980-ih (Musić, 2013a: 30–31). Bivši radnici oslanjaju se na neformalni sektor da bi preživjeli, ali i na poljoprivredni rad te novčane pošiljke iz inozemstva. Bogatstvo nastalo kao produkt postsocijalističke tranzicije uglavnom nije poboljšalo životne standarde bivših industrijskih radnika. Što se tiče socijalnog građanstva i socijalne sigurnosti, bivši su radnici bili posebice ranjivi u kontekstu postsocijalističke tranzicije: *‘Za industrijsku radničku klasu, tranzicija se pokazala kao užas bez kraja’* (Musić, 2013a: 32).

Proces deindustrijalizacije i gubitak zaposlenja imao je negativan utjecaj i na rodne odnose u Leskovcu. Prema predstavnicama nevladine organizacije *‘Žene za mir’*, koja pruža SOS telefonsku liniju protiv nasilja u obitelji, propast tekstilne industrije uzrokovao je značajan porast društvenih problema. Obiteljsko nasilje nad ženama i djecom povećalo se zbog nezaposlenosti i alkoholizma muškaraca. Istovremeno, prema tvrdnjama predstavnica te nevladine organizacije, nasilje u obitelji često prati ekonomska zavisnost žena, što ženama otežava napuštanje nasilnih kućanstava. Povrh svega, mnoge žene koje su izgubile posao u tekstilnoj industriji pate od depresije i psihosomatskih bolesti.

Bivši radnici smatraju da su izgubili svoja socijalna prava i, također, posljedično, pravo na to da im se glas čuje u političkoj sferi. Političke predstavnike smatraju iznimno udaljenima od svakodnevnih potreba stanovništva. Citirajući Slavićine riječi: *‘Ja sam član ovoga društva. [Ali] Nigdje nas nema, nigdje. Apsolutno nigdje. Ima nas samo na popisu birača, kad dođe vrijeme glasanja, tu smo da glasamo. I to je to’*. Kao što ovaj citat pokazuje, pogoršanje socijalnog građanstva tekstilnih radnika i radnica, za sobom također povlači i promijenjenu percepciju njihovih političkih i građanskih prava. Nemogućnost da njihov

glas dopre do novih političkih elita, za razliku od socijalističkih vremena, donio je osjećaj političke i građanske nemoći. Ovaj fenomen nije svojstven samo tekstilnim radnicama, nego industrijskim radnicima općenito (Musić, 2013: 28; također vidi Vodopivec, 2012).

Protiv trenutačnih osjećaja nevidljivosti i nemoći, radnici prizivaju kolektivno sjećanje socijalističkih vremena kao način ponovnog uspostavljanja svoga dostojanstva i dostojanstva svoga rada: 'slika prošlosti kao boljeg vremena služi kao izvor samopoštovanja', s obzirom na to da je tvornica često bila 'mjesto identifikacije i ponosa' (Musić, 2013: 47; također vidi Petrović, 2010. i Vodopivec, 2010). U Leskovcu, primjerice, bivši tekstilni radnici i radnice koje sam intervjuirala s ponosom su se prisjetili kvalitete, učinkovitosti i discipline koja je postojala u njihovoj tvornici, ističući svoj osobni doprinos ekonomskom uspjehu tvornice i društvu općenito. Prema riječima Slavice, bivše tekstilne radnice, propast tekstilne industrije uzrokovao je gubitak 'radnih navika' kod stanovnika Leskovca. Kao suprotnost tomu, radne discipline koja je postojala u socijalizmu prisjeća se kao pozitivne i povezuje je s osjećajem sigurnosti, ugleda i reda: *'ta industrija je bila jako dobro organizirana i žao mi je što se sve tako raspalo (...) Toliko posla, toliko discipline na poslu'*. Kao što je napomenuo Stenning (2005), industrijski radnici koji su bili zaposleni za vrijeme socijalizma usvojili su radnu disciplinu kao moralni kôd ponašanja, što je stvorilo društvenu važnost i identitet u njihovim svakodnevnim životima.

Radnice i radnici također su naglašavali kvalitetu odjeće proizvedene u tvornici. Dragan se, primjerice, s ponosom prisjetio: *'Imao sam čast raditi tkaninu koja se zvala Gospođa Carter, kakva žuta boja je to bila! Nevjerojatno! To je bila tako kvalitetna tkanina, nikada se nije prljala, prekrasno. Zvala se Gospođa Carter po ženi Jimmyja Cartera. Spremala se direktno u najlon zato što je bila tako visoke kvalitete'*. Unatoč činjenici da su njihove tvornice odavno prestale s proizvodnjom, bivši se industrijski radnici često prisjećaju kvalitete proizvoda kojeg su izrađivali te lokalnog i međunarodnog prestiža povezanog s tim proizvodima. Kao što su zamijetile Jambrešić-Kirin i Blagaić u slučaju tvornice Jugoplastika u Splitu: *'Nije riječ samo o čežnji za razdobljem sigurnosti, stabilnosti, blagostanja i društvenosti, ili čežnji za smislenim i dostojanstvenim životom; riječ je o identificiranju s uspjehom tvornice čije se proizvode prodavalo na jugoslavenskom i stranom tržištu, ali i osjećaju ponosa na postojan rast tvrtke (...)'* (2013: 49–50). Sjećanja na uspješnu industrijsku proizvodnju i uspješne industrijske odnose povezuju se s vremenom u kojem je Jugoslavija imala značajniju međunarodnu ulogu i u kojem su radnici često imali percepciju (sada izgubljenju) o pripadanju 'Europi', simbolički i materijalno (Petrović, 2010).

Danas, uz iznimku nekolicine malih tvornica, jedina značajna tekstilna tvornica u Leskovcu njemačka je tvrtka Falke, koja proizvodi čarape visoke kvalitete. Tvornica je otvorena početkom 2012. godine i srednjoročno planira zaposliti 600 radnica (trenutačno je zaposleno oko 200 ljudi)¹³ Tvrtka je primila 2,4

13 <http://voiceofserbia.org/content/falke-opens-factory-leskovac> (Datum posljednjeg pristupa: 25.5.2013).

milijuna eura od srpske vlade, u sklopu programa poticanja direktnih stranih investicija. Falke je izgrađena na terenu Inkola, bivše društvene tekstilne tvornice. Posljednjih su godina bivši radnici Inkola prosvjedovali ispred Falkea. Naime, Falke je kupio Inkol za 33,7 milijuna dinara, ali većina od 500 Inkolovih prijašnjih radnika i radnica još uvijek nisu dobili 40 plaća. Krajem 1990-ih lokalna je uprava obećala da će isplatiti neisplaćene plaće kad Inkol, tad u bankrotu, bude prodan, ali to se nikada nije dogodilo. Radnici i radnice Inkola borili su se za nadoknadu posljednjih 14 godina.¹⁴ Druga je značajna tvrtka južnokorejska kabela tvrtka Yura, koja zapošljava 1 370 radnika, od kojih su mnoge žene. Godine 2011. približno 15 zaposlenih, bez objašnjenja, nije dobilo produženje ugovora, navodno zato što je im je tvrtka zamjerala korištenje bolovanja. Predstavnik radničkog sindikata u Leskovcu ispričao je da se radnici boje poduzeti akcije čak i nakon što dobiju otkaz, te da je sindikatima teško intervenirati s obzirom na to da tvrtka ne dopušta sindikalne aktivnosti unutar svog prostora.¹⁵ Yura je trebala zaposliti još radnika, no proces zapošljavanja zaustavljen je zbog recesije u Južnoj Koreji.¹⁶

Slabost sindikata općenit je problem u čitavoj Srbiji i drugim postjugoslavenskim zemljama (vidi Eurofound 2012 izvještaje). Članstvo sindikata smanjilo se kao rezultat deindustrijalizacije i nezaposlenosti i vrlo je rijetko prisutan u novoosnovanome privatnom sektoru. U protekla dva desetljeća dogodio se izvjestan broj prosvjeda industrijskih radnika koji su prosvjedovali zbog neisplaćenih plaća, otkaza i stečaja (Grdešić i Meszmann, 2008; također vidjeti Musić, 2013: 42-46). U nedostatku jakih radničkih sindikata i tekuće industrijske proizvodnje, radnici često pribjegavaju blokadama javnog prijevoza i javnih prostora, kao i ekstremnim metodama poput štrajkova glađu i samoozljeđivanja (Musić, 2013: 47). Drugi potezi koji su poduzimani – iako naporni zbog svoga trajanja i troškova – jesu lokalne i međunarodne tužbe, kao u slučaju bivših radnica i radnika Leteksa (Rakić-Vodinić, Gajin i Reljanović, 2013).

Većina radničkih borbi u posljednja dva desetljeća bila je neuspješna. Značajna je iznimka uspješna borba oko tvornice *Jugoremedija*, farmaceutske kompanije smještene u Zrenjaninu, gdje su radnici-dioničari uspjeli zaustaviti sumnjiv postupak privatizacije između države i kupca kriminalca i povratiti kontrolu nad proizvodnjom, uspostavljajući uspješno poslovanje temeljeno na principima samoupravljanja. Pokret solidarnosti između studenata i medijskih aktivista također je odlučio poduprijeti radnike u njihovoj pravnoj bitci i medijskoj kampanji. Slučaj *Jugoremedije* postao je poznat i inspirativan pokretima za društvenu pravdu u Srbiji, kao i međunarodno (Pokret za Slobodu, 2011; Musić, 2013; Grdešić i Meszmann, 2007).

14 <http://www.vesti.rs/%C5%Aotrajk/Leskovac-protest-radnika-konfekcije-Inkol-40-meseci-bez-plate.html> (Datum posljednjeg pristupa: 25.5.2013.)

15 <http://jugmedia.info/2012/11/24/jura-otpustila-petnaest-radnika-zbog-bolovanja/> (Datum posljednjeg pristupa: 25.5.2013.)

16 <http://jugmedia.info/2012/11/30/jura-obustavila-prijem-novih-radnika/> (Datum posljednjeg pristupa: 25.5.2013.)

3.2. Postsocijalistička proizvodnja tekstila: slučaj Štipa

Slično Leskovcu, grad Štip, smješten u istočnoj Makedoniji s populacijom od 50 000 stanovnika, postao je važan centar tekstilne industrije u socijalizmu. Cijela je regija bila poznata po proizvodnji svile, tkanine i čipke u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća. Štipov glavni kombinat – kolosalni tekstilni kompleks koji kombinira razne procese proizvodnje konca, neobrađene tkanine i gotovih proizvoda – bila je tvornica Makedonka, koja je zapošljavala nekoliko tisuća radnika. Tvornica je osnovana u ranim 1950-ima uslijed intenzivne industrijalizacije, a proizvodi tvornice uglavnom su prodavani na unutarnjem (jugoslavenskom, op. prev) tržištu. U kompleksu Makedonke postojao je sustav centralnog grijanja i željeznička linija. Pamuk se do 1970-ih proizvodio uglavnom u Makedoniji, a 1970-ih i 1980-ih uglavnom se uvezio iz zemalja koje su bile saveznice Jugoslavije kroz Pokret nesvrstanih, kao što su Indija i Egipat. Tkalačka postrojenja i proizvođači odjeće koji su ovisili o kompleksu Makedonka postepeno su bili otvarani u okolnim gradovima i selima ne bi li se omogućilo zapošljavanje velikog broja nezaposlenih u regiji.

Makedonka je imala restoran za radnike koji je posluživao jedan besplatni obrok na dan, diskontne prodavaonice, vrtić, knjižnicu te zbor koji je nastupao diljem grada. Makedonka je također pružala stanovanje vlastitim radnicima u kompleksu stambenih zgrada. Osim toga, osigurani su objekti za godišnji odmor na obalama Ohridskog jezera, ljetno odmaralište na planini Plačkovica i hotel na jezeru Dojran. Radnici su mogli koristiti hotelske komplekse po simboličnim cijenama. Također, mogli su uzimati beskamratne kredite i predujme na plaću za različite svrhe (CRPM, 2005: 18). Kao što Nina Vodopivec (2010: 221) primjećuje, tekstilne su tvornice u Makedoniji i diljem Jugoslavije ‘zapravo strukturirale živote radnica i radnika te njihovih obitelji. U malim gradovima oblikovale su svakodnevni život zajednice’ (Vodopivec, 2012: 620). Također, smatralo se da tekstilne tvornice imaju ‘veliki emancipatorski i modernizirajući potencijal, posebno za radnice’ (Vodopivec, 2012: 621).¹⁷

Broj radnika Makedonke kretao se od 3 500 sredinom 1960-ih do maksimalnih 5 700 1987. godine (CRPM, 2005: 21). Druga velika tvornica za proizvodnju konfekcijske odjeće, Astibo, osnovana je 1960-ih te je zapošljavala tisuće radnika u Štipu i okolnim selima. Astibo je 1970-ih postao glavnim proizvođačem *casual* odjeće u Jugoslaviji, sa 60 prodajnih mjesta diljem zemlje. Ranih 1980-ih Astibo je zapošljavao 3 700 radnika i radnica te je tvrtka toliko narasla da je uključivala ‘zdravstvenu ustanovu (*zdravstvena stanica*), restoran i dnevni boravak za djecu (*detska ustanova*)’. Zdravstvena je ustanova također imala ‘ginekološki odjel koji je, između ostalog, pružao usluge savjetovanja o korištenju kontracepcijskih sredstava, laboratorij, pedijatra te zubarsku ordinaciju’.

¹⁷ Vodopivec kao primjer uzima tvornicu Mura, u Murskoj Soboti, u Sloveniji. Tijekom socijalizma, Sloveniju se smatralo najrazvijenijom republikom, zaduženom za pružanje stručnog znanja republikama ‘u razvoju’. Tekstilna tvornica Mura bila je viđena kao izuzetno korisna za emancipaciju radnica iz manje razvijenih republika Jugoslavije (2012: 621).

Tvrtka je također izgradila kuće za svoje radnike u Štipu (CRPM, 2005: 23). Zbog inflacije na jugoslavenskom tržištu osamdesetih godina, Astibo se fokusirao na izvoz; nakon ranih 1980-ih proizvodio je uglavnom za strane partnere kroz OPT sustav. Makedonka je 1980-ih bila prisiljena uzimati kredite za isplatu plaća. Dezintegracija jugoslavenskog tržišta 1990-ih i nemogućnost naplaćivanja potraživanja diljem Jugoslavije uvukla je Makedonku u dublju krizu. Program restrukturiranja započeo je ranih 1990-ih te su radnici dobivali otkaz u različitim valovima otpuštanja. Proces privatizacije započeo je 1995. godine i iz osam dijelova tvornice formirano je osam različitih entiteta. Ti se entiteti nisu oporavili, te je 2000. godine vlast pokrenula stečajni postupak. Nekoliko je pokušaja privatizacije cijelog kompleksa propalo i pokrenuta je likvidacija tvrtke koja je naposljetku prodana dio po dio od 2001. godine do danas. Mnogi su skupi strojevi rastavljeni i ukradeni ili prodani u staro željezo. Od 2003. godine privatni su vlasnici pokrenuli nekoliko manjih kompanija u prostorima Makedonke. Mnoge zgrade kompleksa Makedonke danas su u ruševinama. Kompleks Astibo kupilo je udruženje poduzeća i njegova glavna zgrada u potpunosti je renovirana (CRPM, 2005: 25–36).

U Štipu se tijekom tranzicijskog perioda pojavilo nekoliko malih tekstilnih tvrtki (konfekcije). Nedavni izvještaj (CRPM, 2005: 37) navodi 58 tvrtki koje zapošljavaju 5 600 radnika i radnica u prostorima bivših društvenih poduzeća. Riječ je o 45 posto svih zaposlenih u gradu. Logistika, prijevozne kompanije i posrednici povezani s tekstilnim poslom također su se razvili od početka tranzicije. Tvornice uglavnom proizvode odjeću za zapadno tržište. Žene su uglavnom zaposlene u tekstilnim tvornicama u Štipu, dok muškarci voze taksije ili rade u logističkom sektoru. Nedavno su, međutim, i muškarci koji nisu mogli pronaći posao u drugim profesijama također počeli tražiti posao u tekstilnim tvornicama. Kao što je spomenuto ranije, Štip se u *policy making* dokumentima ističe kao priča o uspjehu, nasuprot Leskovcu, gdje je proizvodnja tekstila u potpunosti propala (vidi ESI, 2007).

Međutim, životni uvjeti tekstilnih radnica u Štipu veoma su teški. Eksploatacijski uvjeti rada u makedonskoj tekstilnoj industriji bili su predmet nedavnog izvješća (2012) *Clean Clothes Campaign*, internacionalnog udruženja organizacija koje se bave radničkim pravima, sindikata i nevladinih organizacija koji vode kampanju za poštivanje radničkih prava u odjevnoj industriji. Izvještaj je uključio makedonske tvornice koje proizvode radnu odjeću za vojsku i poznate avionske kompanije u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. Izvještaj je istaknuo višestruke povrede ljudskih i radničkih prava u tim tvornicama: plaće koje iznose 19 posto egzistencijalnog minimuma, prisilni prekovremeni rad s nedjeljama kao 'normalnim' radnim danima, kratkoročni radni ugovori, loši zdravstveni uvjeti i manjak sindikalnih predstavnika. Rodna je diskriminacija također prisutna s obzirom na to da su 85 posto zaposlenih u tekstilnoj industriji žene, a plaće u tekstilnom sektoru iznose tek jednu trećinu plaća u drugim industrijskim sektorima. Žene se često oslanjaju na naturalnu poljoprivredu kao dodatak niskoj plaći što im dodatno povećava broj radnih sati (CCC, 2012: 9).

Podaci u ovom izvještaju podudaraju se s iskazima koje sam prikupila u Štipu: radni su uvjeti u tvornicama često nesigurni, s ekstremnim toplinama i hladnoćama zbog izostanka klimatizacijskog sustava i sustava grijanja. Radnice su često prisiljene raditi prekovremeno zbog hitnih vanjskih narudžbi i često su žrtve proizvoljnih odluka svojih šefova. Sindikati su u ovim tvornicama u potpunosti odsutni. Radnice koje sam intervjuirala prosječno zarađuju 150–200 eura mjesečno, no one obavljaju kvalificiranije poslove od običnih krojačica, čije su plaće oko 100–150 eura mjesečno. Nacionalna minimalna plaća za tekstilne radnike u Makedoniji od 102 eura čak je niža od nacionalne neto minimalne plaće od 131 eura ustanovljene 2012. godine. To je niže od minimalnih plaća u Kini ili Indoneziji (CCC, 2013: 10). Minimalna plaća u tekstilnoj, odjevnoj i kožnatoj manufakturi bit će usklađena s minimalnom plaćom u drugim sektorima tek 2015. godine (Saveski, Sadiku i Vasilev, 2013: 10).

Osjećaj socijalne nesigurnosti izrazito je visok. Priče bivših i sadašnjih tekstilnih radnica govore o šoku postsocijalističke tranzicije i osjećaju nesigurnosti koji je uslijedio. Za Nadu su, na primjer, 1990-e predstavljale traumatičan period. Kad su njezini roditelji izgubili posao u Makedonki, Nada, tada sveučilišna studentica, morala je napustiti Skopje, gdje je studirala englesku književnost, i pronaći posao u Štipu. Zaposlila se u privatnoj tekstilnoj tvornici, i to zbog poznavanja engleskog jezika, pa je mogla raditi kao posrednica u komunikaciji sa stranim klijentima. Nada je svojom plaćom osam mjeseci uzdržavala roditelje, sve dok nisu ponovo pronašli posao u privatnom sektoru.

Radni su uvjeti u 1990-ima bili posebno eksploatirajući, s obzirom na to da su novi poduzetnici iskoristili političku nesigurnost i slabo definirane pravne regulative na štetu svojih radnika: *‘Nikada nije bilo sigurnosti. U to su vrijeme zaradili mnogo novaca zato što smo mi radili za niske plaće i nisu plaćali nikakve doprinose. (...) Postojala su pravila, ali ona nisu bila stroga, pa su mogli platiti godišnje odmore, ili pola godišnjih odmora, ne platiti socijalne doprinose itd. (...) Oni su zaradili mnogo novaca dok su ljudi jako teško radili’*. Prema svjedočanstvima prikupljenima u Štipu, u posljednje vrijeme, nakon državne intervencije, zakonske se odredbe u korist radnika ozbiljnije provode, osobito kada se radi o prijavljivanju radnika i plaćanju doprinosa za socijalno osiguranje (zdravstveno, mirovinsko, invalidsko). Istovremeno, polulegalni uvjeti prisutni tijekom perioda tranzicije prouzrokovali su mnoštvo posljedica. Kao i u Leskovcu, mnogi su radnici u Štipu izgubili godine doprinosa za socijalno osiguranje. Nada je izgubila četiri godine doprinosa za socijalno osiguranje: *‘Nema načina da ih povratim. Neki su ljudi tužili vlasnike i pobijedili, ali potrošili su puno novaca u suđenjima, ja to ne mogu učiniti’*.

Iako su se prava koja se odnose na socijalnu sigurnost neznatno poboljšala u usporedbi s 1990-ima i ranim 2000-ima, radni uvjeti i radno vrijeme radnika još uvijek uglavnom ovise o odlukama vlasnika tvornica i hitnosti narudžbi stranih partnera. Osim niskih nadnica radnika, a za razliku od azijskih zemalja, kompetitivna prednost tekstilne industrije Jugoistočne Europe njezina je blizina Zapadnoj Europi. Zbog geografske blizine, male količine odjeće mogu biti naručene i proizvedene veoma brzo. Radno je vrijeme stoga umnogome

određeno hitnošću i količinom narudžbi iz inozemstva. Diljem Štipa, u razgovoru s radnicima i vozačima taksija, mogu se čuti pritužbe o stanju tekstilnih radnica, koje rade puno sati za vrlo nisku nadnicu. Naporan radni ritam često ima posljedice na zdravlje radnika, osobito žena. Nada se prisjeća da je u 90-ima toliko naporno radila da nije na vrijeme ustanovila da je već četiri mjeseca trudna sve dok se nije onesvijestila na poslu: *‘Radila sam treću smjenu (noćnu), i onda drugu smjenu (popodnevnu), i onda prvu smjenu (jutarnju), pa sam mislila, s obzirom na to da ne jedem redovito, ne spavam redovito, da mi je ciklus prestao, kao kod ljudi u koncentracijskim logorima’.*

Ana, druga tekstilna radnica u privatnoj tvornici, prisjetila se jednoga nedavnog slučaja kad je u subotu morala raditi od 6 sati ujutro do 4 sata ujutro sljedećeg dana, zato što su neke narudžbe morale biti hitno završene i dostavljene naručitelju. Prema izjavama radnica, ritam rada često je veoma iscrpljujuć s obzirom na to da mnogi vlasnici tvornica obećavaju nerealne rezultate stranim partnerima jer nisu sposobni izračunati stvarnu produktivnost rada u odnosu na kapacitet radne snage. Psihološki pritisak koji doživljavaju radnice često je veoma visok. Ana i Nada posebno su istaknule slučajeve mobinga u tvornici u kojoj su obje radile. Nada je definirala mobing kao obilježje postsocijalističkih vremena, i kao razlog zašto je nastavila mijenjati radna mjesta: *‘Pod velikim smo pritiskom na poslu, do sada nismo znali što je to mobing. Prije privatizacije to nije postojalo, a nakon privatizacije pretvorilo se u nešto... normalno. Demokracija. Šefovi to mogu činiti, vlasnici to mogu činiti, i radnici međusobno (...). Ja to ne mogu podnijeti. Mijenjam posao, i tako, pronaći ću neki drugi. Dok imam ove dvije ruke, nitko mi to ne može činiti, zar ne?’.*

Suvremena postsocijalistička okolina, koju odlikuje sebičnost, korupcija i manjak vrijednosti, često se suprotstavlja socijalističkoj okolini, njezinim humanističkim vrijednostima i odgovarajućem poštovanju starijih generacija. Manjkave menadžerske prakse u postsocijalističkim vremenima uspoređuju se s tvorničkim menadžmentom u socijalističkim vremenima, kad je organizacija rada u pogonima i razina produktivnosti, prema svjedočanstvima prijašnjih radnika, bila puno bolja. Općenito, radnih se uvjeta u socijalizmu radnice prisjećaju u pozitivnom svjetlu, s obzirom na to da su tekstilne radnice imale višu razinu socijalne sigurnosti i viši status u društvu. Nostalgija za socijalističkim vremenima široko je rasprostranjena zbog manjka socijalne sigurnosti u postsocijalističko vrijeme i sveopće percepcije smanjenja političkih i socijalnih prava.¹⁸ Tako Vera, Nadina

18 Maria Todorova nedavno je ustanovila da *mainstream* diskurs tretira nostalgiju u postkomunističkim zemljama kao ‘bolest’, anakronizam, disfunkcionalni stav prema ‘zavodljivoj’, a opet ‘smrtonosnoj’ ideologiji. Ovakav pojednostavljeni pogled ograničava naše razumijevanje fenomena, koje je povezano, povrh svega, sa ‘željom onih koji su živjeli za vrijeme komunizma, čak i kad su se protivili ili bili indiferentni prema njegovoj ideologiji, da obogate svoje živote smislom i dostojanstvom, a ne da se o njima misli, dosjeća, ili ih se oplakuje kao gubitnike i ‘robove’ (Todorova, 2010: 7). Kako tvrdi Mitja Velikonja, u postjugoslavenskom prostoru sjećanje na prošlost često se mobilizira kako bi se kritizirale nepravde u sadašnjosti, etnicizacije politike i amnezija, čime se izražava fundamentalna ‘želja za boljim vremenima’ (Velikonja, 2008: 132-133).

majka, prisjećajući se svoga vremena u Makedonki, ističe da je smisao rada bio drugačiji u tvornicama u društvenom vlasništvu: *'Bilo je to kao da smo radili za nešto što je pripadalo nama'*. Radničke su plaće bile dovoljne da jamče dobar životni standard, a radnici su se osjećali nagrađenima plaćom i drugim beneficijama. Danas, naprotiv, osjećaju da dobivaju malo u zamjenu za težak posao. Također, zamjeraju manjak transparentnosti u vezi direktorskih plaća i percipiraju svoju trenutačnu poziciju kao poziciju izrabljenih. Situacija tekstilnih radnica u Makedoniji može se usporediti sa slučajem u Sloveniji, gdje, kako Nina Vodopivec (2010: 229) bilježi, *'tekstilne radnice dijele zajedničko mišljenje da je njihov radnički status degradiran u postsocijalizmu'*. Sjećanje na bolje radne uvjete u socijalističkim vremenima nije toliko politička identifikacija koliko je *'strategija koju koriste da osiguraju vlastitu poziciju i uspostave vlastiti identitet u postsocijalističkom svijetu'* (2010: 229).

Manjak socijalnih prava nakon tranzicije često se uspoređuje s razinom socijalnih prava povezanih s radničkim statusom tijekom socijalizma. Plaćeni godišnji odmor – simbol socijalističkih vremena u jugoslavenskoj popularnoj kulturi (Grandits i Taylor, 2010.) – postao je nezamisliv. Tekstilne radnice u Štipu danas imaju samo nekoliko dana godišnjeg odmora tijekom ožujka ili rujna i listopada, tijekom razdoblja smanjenog intenziteta proizvodnje. Intenzitet proizvodnje jako je visok tijekom ljeta te su zbog toga radnice obeshrabrene pri uzimanju godišnjeg odmora. Primjerice, kad je Ana odlučila uzeti godišnji odmor kako bi bila sa svojom djecom na moru, smanjena joj je plaća za 100 eura. Vera, Nadina majka, nakon tranzicije nije si više mogla priuštiti godišnje odmore. Vlastiti životni standard u socijalističkim i postsocijalističkim vremenima uspoređuje ovim riječima: *'U to vrijeme mogla sam se brinuti o dvjema kćerima s dvije plaće iz Makedonke, imati dva stana, i odlaziti na godišnje odmore ... danas to ne mogu. Danas radimo i ja, i moj suprug, i moja kćerka i njezin suprug, i imamo samo dvoje djece, i to ne možemo'*.

Kad je u pitanju pozicija zaposlenih majki, situacija u bivšoj Jugoslaviji slična je onoj u postsocijalističkoj Ukrajini koju istražuje Leontina M. Hormel: u tekstilnoj industriji niska socijalna sigurnost zahvaća žene kao rezultat *'raskidanja državno nametnutoga rodnog ugovora 'zaposlene majke' – implicitnog ugovora koji obvezuje državu pomoći ženama radnicama u usklađivanju obiteljskih i radnih dužnosti'* (Hormel, 2011: 11; vidi također Read i Thelen, 2007). Sada kad socijalistički ugovor *'zaposlene majke'* više ne vrijedi, dvostruka opterećenost žena produktivnim i reproduktivnim radom postaje sve veća, s obzirom na to da je ženska plaća nužna za preživljavanje kućanstva, a gotovo nepostojeća socijalna država tjera žene da i dalje budu glavne njegovateljice djece, nemoćnih i starijih. Međugeneracijska solidarnost široko je rasprostranjena, posebice među ženama koje nastavljaju biti odgovorne za društvenu reprodukciju i njegu kroz generacije: dok starije žene pomažu svojim kćerima u skrbi djece jer su privatne opcije skupe, dotle se mlađe žene uglavnom brinu za starije i bolesne te plaćaju medicinske troškove starijih roditelja ili svojte. Međugeneracijska solidarnost osigurava i zadovoljenje potreba stanovanja zato što su generacije roditelja imale lakši pristup stanovanju te utoliko

pomažu mlađoj generaciji s njihovim problemima stanovanja. Primjerice, Nada je mijenjala s roditeljima svoj mali stan za njihov veći, prikladniji za potrebe njezine obitelji. No mogućnosti za međugeneracijsku solidarnost također su se promijenile uslijed tranzicije. Nada se brine da neće moći priuštiti školovanje svojoj kćeri: *'Kad su moji roditelji radili, bilo je moguće staviti neke novce sa strane, za godišnje odmone, za šetnje, za školu za djecu. Sada ja, s mojom plaćom, ne mogu ništa'*.

U Štipu obitelj uglavnom preuzima ulogu sigurnosne mreže za zaštitu od ekonomske i socijalne nesigurnosti. U postsocijalističkoj okolini međugeneracijske mreže solidarnosti temeljene na obiteljskim vezama postale su mreže sigurnosti za mnoge građane, posebice za žene, koje su uobičajeno zadužene za njegovanje i društvenu reprodukciju, dok su istovremeno često glavni izvori prihoda u kućanstvu. Za žene kao što je Nada, koje su se morale odreći svojih profesionalnih aspiracija zbog slabe socijalne mobilnosti u vrijeme tranzicije, obitelj je postala dostojna životna svrha: *'Osjećala sam da sam sigurna, kao i moji roditelji. I onda odjednom, bam! Morala sam ostaviti studij i početi raditi. Odustala sam od svojih snova, sve je palo u vodu. U ta depresivna vremena, mislila sam, ako osnujem obitelj, imat ću nekakav cilj u životu, i krenut ću dalje'*. U Nadinu slučaju, proširena je obitelj opisana kao mjesto gdje se njeguju i održavaju pozitivne vrijednosti kao što su solidarnost i briga, nasuprot nemilosrdnosti suvremenoga makedonskog društva: *'Vidim se često sa svojom rodbinom. (...) To nam puno pomaže. To je ono što ostaje. Ljudi su izgubili ljudskost, toleranciju i poštovanje, to više ne postoji'*.

Iz ovih navoda očito je da transformacije u rodnim ulogama (obično opisivane unutar kategorije 'retradicionalizacije') nisu rezultat samo nacionalističkog diskursa koji raspoređuje žene u ulogu 'majki nacije', nego su i rezultat nezaposlenosti žena i njihove prekarnosti na tržištu rada. Ovi kulturalni i materijalni elementi sjedinjeni su u konstituiranju novih postsocijalističkih rodnih režima u postjugoslavenskom prostoru. Makedonski slučaj može se lako usporediti s Hrvatskom koju karakterizira 'kraj emancipatorskog razdoblja postignutog radnim dostignućima i vrijednošću rada, koji je sada zamijenjen erom 'rodno osviještenih politika', masovne nezaposlenosti žena, praćenom ambivalentno komplementarnim diskursima repatrijarhalizacije i konzumerizma, rekristijanizacije i seksizma' (Jambrešić Kirin i Blagić, 2013: 47).¹⁹ Obezvrijeđenost ženskog rada i prekarna pozicija na tržištu rada u postjugoslavenskom prostoru učvršćuje ovisnost žena o mrežama proširene obitelji. Znanstvenici su zapazili kako je važnost obiteljskih mreža u neformalnim ekonomskim praksama bila uobičajena i tijekom socijalizma (Rubić, 2013). U postsocijalističkim vremenima, međutim, kad je sigurnost zaposlenja u javnoj sferi uglavnom nestala, obitelj – kao i neformalne ekonomske prakse – imaju još veću važnost za svakodnevno preživljavanje.

19 Nacionalistički diskursi i politike koje promoviraju 'retradicionalizaciju' rodnih uloga i dalje su značajni u regiji. U lipnju 2013. makedonska konzervativna vlada odobrila je restriktivan zakon o pravima abortusa: <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-adopts-controversial-abortion-law> (Datum posljednjeg pristupa: 2.7.2013).

Nesigurnost i svakodnevna borba za preživljavanje tekstilnih radnica u Štipu čest je slučaj i u drugim dijelovima Makedonije. Ova saznanja podudaraju se s više izvješća o uvjetima rada u makedonskoj tekstilnoj industriji te drugim industrijskim sektorima (CCC, 2012; Saveski, Sadiku i Vasilev, 2013). Iako je često predstavljena kao priča o uspjehu neoliberalizma i privatizacije u regiji bivše Jugoslavije (vidi ESI, 2007), Makedonija je jedna od zemalja Europe s najvećom stupnjem nejednakosti. Stopa nezaposlenosti prelazi 30 posto od 1994. godine. Službeni postotak zaposlenih muškaraca je 52,3 posto, dok je samo 30,3 posto žena zaposleno (izvor Eurostat 2013, citirano u Saveski, Sadiku i Vasilev, 2013: 8). Socijalne i porezne politike prema najranjivijim skupinama društva posebno su nepravedne, s fiksnim porezom na osobni dohodak koji očito privilegira bogatiji sloj društva (Ibidem: 11–14). Zastrašujuća je nejednakost između najviših i najnižih prihoda: najviša plaća top menadžera u 2011. godini bila je 630 puta više od minimalne plaće koja iznosi 131 euro (Ibidem: 15). Osjećaj nejednakosti i nepravde koju su iskusile radnice i radnici u Štipu odraz je strukturalnih nepravdi koje potkopavaju socijalno građanstvo i demokraciju u zemlji.

Rod igra značajnu ulogu u stratifikaciji siromaštva i nejednakosti: kao što je istaknuto u posljednjem izvještaju ILO-a o rodnoj razlici u plaćama u Makedoniji, 'stopa zaposlenosti žena mnogo je niža od stope zaposlenosti muškaraca'. Nadalje, participacija žena na tržištu rada značajno je niža od participacije muškaraca. Žene su uglavnom koncentrirane u područjima koja su blisko povezana sa zadaćama koje obavljaju u kućanstvu (socijalni rad, zdravstvena njega, obrazovanje te, unutar proizvodnje, tekstilni sektor). Rad koji obavljaju često je podcijenjen. Žene su nadzastupljene u tekstilnom sektoru gdje je međunarodna konkurencija žestoka, radni uvjeti su uglavnom jako loši, a prekovremeni rad čest' (Kazandziska, Risteka i Schmidt, 2012: 33). Povrh svega, sindikalna gustoća u tekstilnom je sektoru ekstremno niska, oko 9 posto (nasuprot 78 posto u obrazovanju, 50 posto u metalnoj industriji i 30 posto u građevini). To ukazuje na 'slabljenje moći ženskoga kolektivnog pregovaranja s obzirom na to da one predstavljaju većinu u tom sektoru' (Ibidem: 2012: 14). Prema Izvješću o ljudskom razvoju (*Human Development Report*) iz 2009. godine, Makedonija ima najveću rodnu razliku u plaćama među postsocijalističkim državama u Srednjoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Europi: udio procijenjenoga ženskog naprema muškom prihodu je 0.49. Crna Gora i Srbija dosežu 0.48, Bosna i Hercegovina i Slovenija 0.61, a Hrvatska 0.67 (Ibidem: 2012: 23), ukazujući na izraženost rodne razlike u plaćama i feminizacije siromaštva u bivšoj Jugoslaviji.

4. Završne napomene

Ovaj rad bavi se transformacijama socijalnog građanstva u postjugoslavenskim zemljama iz rodne perspektive, na temelju studije slučaja tekstilnih radnica. Unatoč nastanku sedam postjugoslavenskih država s jako različitim režimima građanstva u regiji (vidi Shaw i Štikš, 2012) zajednički element koji

sam izdvojila diljem postjugoslavenske regije (posebice u Srbiji, Makedoniji, Hrvatskoj i Sloveniji) sveopće je propadanje socijalnih prava sadašnjih i bivših industrijskih radnika i radnica u posljednjih dvadeset godina. Istovremeno s ratnim i poslijeratnim procesima 'etničkog inženjeringa' i isključivanja pripadnika drugih etničkih grupa iz domene građanskih prava (Shaw i Štikš, 2013: 8, Štikš; 2013: 22–23) tijekom procesa tranzicije nove ekonomske i političke elite uzrokuju i procese 'socijalnog inženjeringa' i postupnog obespravljanja radničke klase kao rezultat ekonomske 'reperiferijalizacije' (Schierup, 1992) i aproprijacije ekonomskih dobara – koja su nekad bila u društvenom vlasništvu.

Ako se prisjetimo Rocheove definicije socijalnih prava ('doživotna prava pojedinaca na očuvanje dohotka, pristup zaposlenju, zdravstvenim uslugama te smještaju u slučaju potrebe'), očito je da su za mnoge građane država bivše Jugoslavije tijekom postsocijalističke tranzicije ova prava često bila obustavljena, a ponekad su čak, djelomično ili u potpunosti, nestala. Diljem bivše Jugoslavije, bivše radnice i radnici i dalje potražuju godine neisplaćenih plaća i socijalnih doprinosa. Nemogućnost da zahtjeve ovih građana čuju nove političke elite u potpunom je kontrastu sa socijalnim i političkim statusom radnika tijekom socijalističkih vremena (Musić, 2013a; 2013b). Slabost sindikata u regiji – posebice u industrijskom sektoru – pridonosi obespravljanju bivših i sadašnjih radnika. U zahtijevanju vlastitih socijalnih prava građani bivših članica Jugoslavije često se okreću političkom aktivizmu kroz prosvjede, štrajkove gladu, zauzimanje tvornica te tužbama na lokalnoj i europskoj razini.

Promjene u rodnom odnosima i rodnom režimima isprepliću se s transformacijama u socijalnom i ekonomskom građanstvu. Uslijed tradicionalnih i obnovljenih oblika rodne diskriminacije u produktivnoj i reproduktivnoj sferi, žene su podložnije nezaposlenosti i siromaštvu i često su gurnute na margine tržišta rada, kao i u sferu neformalne ekonomije. Rodna razlika u plaćama raste u regiji pridonoseći daljnjoj socijalnoj nejednakosti i stratifikaciji građanskih prava po rodnoj liniji, kao i duž etničkih i klasnih linija. U radu sam ilustrirala međuzavisnost rodnih režima i transformacije režima građanstva na temelju studije slučaja feminiziranoga industrijskog sektora: tekstilne industrije. Naglašene su posljedice propasti tekstilne i odjevne industrije u Leskovcu, kao i trenutni radni uvjeti tekstilnih radnica u Štipu. Posebice sam naglasila kako je postsocijalistička transformacija režima građanstva značila ukidanje postojećega rodno ugovora 'zaposlene majke', koji je jamčio osnovni socijalni i radnički standard ženama u socijalizmu. U postsocijalističkome rodnom režimu, kojeg karakterizira demontiranje socijalne države, izrazito su značajne postale međugeneracijske mreže solidarnosti temeljene na obiteljskim vezama. Zbog nezaposlenosti i nesigurnosti tržišta rada žene si pojačano pridonose i oslanjaju se na proširene obiteljske mreže.

Stoga, 'retradicionalizacija' rodnih odnosa u postjugoslavenskoj regiji nije posljedica samo nacionalističkog diskursa, nego je također izravan rezultat propadanja socijalnog građanstva, odnosno radničkih i socijalnih prava. Iako su tekstilne radnice jednako teško radile i za vrijeme socijalizma, tada je njihov status u društvu, socijalne naknade i sigurnost zaposlenja bio puno

viši. Tekstilne radnice u socijalizmu imale su niske troškove stanovanja i života te su njihove plaće imale drugačiju kupovnu moć, odnosno bile približne iznosima ili veće od iznosa egzistencijalnog minimuma. Današnje generacije tekstilnih radnica nostalgично se prisjećaju nekadašnjega socijalnog standarda dok se suočavaju s povlačenjem socijalne države i smanjivanjem socijalne sigurnosti. Kao i radnice odjevne industrije u Srednjoj i Istočnoj Europi, životi tekstilnih radnica i radnika u postjugoslavenskoj regiji obilježeni su izrazitom prekarnošću i eksploatacijom, što je rezultat postsocijalističke deindustrijalizacije, obnovljene ovisnosti o zapadnim tržištima i posljedica 'utrke do dna' za smanjenjem troškova proizvodnje koja karakterizira transnacionalnu odjevnu industriju.

Priče tekstilnih radnica u Leskovcu i Štipu ilustriraju dalekosežne transformacije u socijalnom građanstvu koje su se dogodile u regiji, kao i njihov duboko orodnjeni karakter. U regiji u kojoj je socijalno građanstvo oblikovano mnogostrukim nejednakostima, u kojoj su stope nezaposlenosti iznimno visoke i industrijski radnici obespravljeni, žene su suočene s dodatnim oblicima rodne diskriminacije, što rezultira pojačanom nesigurnošću i ranjivošću u življenom iskustvu produktivnog i reproduktivnog rada.

Literatura

- Apostolova, Biljana, 'Gender wage gap in the Western Balkan countries', rad izložen na međunarodnoj konferenciji Svjetske banke 'Poverty and social inclusion in the Western Balkans', Brussels, 14 - 15 prosinac, 2010.
- Beneria, Lourdes, Carmen Diana Deere i Naila Kabeer, 'Gender and International Migration: Globalization, Development, and Governance', *Feminist Economics* vol. 18, no.2 (travanj 2012): 1-33.
- Bohle, Dorothee. 'Neoliberal Hegemony, transnational capital and the terms of EU's eastward expansion', *Capital & Class*, vol. 30 no.1 (2006): 57-86.
- Blagojević, Marina. 'Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market'. U: Daskalova, Krasimira, Caroline Hornstein Tomic, Karl Kaser, i Filip Radunović. *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Erste Foundation Series. Wien: Lit Verlag, 2012.
- Blagojević, Marina. *Položaj žena u zemljama Balkana, komparativni pregled*, Banja Luka, Sarajevo: Gender Centar RS i Gender Centar F BiH, 2003.
- Center for Women War Victims, Zagreb, ur. *Women Recollecting Memories: Center for Women War Victims Ten Years Later*, 2002, <http://www.women-war-memory.org/en/>
- ccc, Clean Clothes Campaign. 'Made in Europe. Swiss, Austrian and German Workwear Suppliers Profit from Macedonian Workers' Poverty and Fear.' 2012.
- ccc, Clean Clothes Campaign. 'Workers' Voices: The Situation of Women in the Eastern European and Turkish Garment Industries.' 2005.
- CRPM, Center for Research and Policy Making, Skopje. 'The History of the Macedonian Textile Industry with a Focus on Shtip.' Skopje, 2005.
- Committee on Women's Rights and Gender Equality, Rapporteur Marije Cornelissen, 'Report on women's rights in the Balkan accession countries (2012/2255(INI))', 4.4.2013.
- Ćurčić, Branka. 'The Paradigm of Fragility of the Workers' Issue in (Post-) Socialist Yugoslavia.' *on-line članak*, 2006. <http://www.zilnikzelimir.net/paradigm-fragility-workers%E2%80%99-issue-post-socialist-yugoslavia>
- Daskalova, Krassimira, Caroline Hornstein Tomic, Karl Kaser, i Filip Radunović. *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Erste Foundation Series, 2012.
- Deacon, Bob. 'Eastern European Welfare States: The Impact of the Politics of Globalization.' *Journal of European Social Policy* vol. 10, no. 2 (2000): 146-61.
- Denich, Bette S. 'Urbanization and Women's Roles in Yugoslavia.' *Anthropological Quarterly* vol. 49, no. 1 (1976): 11-19.
- Einhorn, Barbara. *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London: Verso, 2002.
- Elson, Diane, i Ruth Pearson, "Nimble Fingers Make Cheap Workers': An Analysis of Women's Employment in Third World Export Manufacturing', *Feminist Review* vol. 7, no.1 (1981): 87-107.
- ERRC (European Roma Rights Center), *Shadow Report on the Republic of Croatia's combined second and third periodic reports to the Committee on Elimination of Discrimination against Women*, 2004.
- ESI, European Stability Initiative, 'The Cost of Non-Europe. Textile Towns and the Future of Serbia.' Discussion paper, 2007. <http://www.esiweb.org/reports/macedonia/index.php?lang=en&id=207>

- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), 'Bosnia and Herzegovina: industrial relations profile', 2012.
- Eurofound, 'Croatia: industrial relations Profile', 2012.
- Eurofound, 'Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM): industrial relations profile', 2012.
- Eurofound, 'Kosovo: industrial relations profile', 2012.
- Eurofound, 'Montenegro: industrial Relations profile', 2012.
- Eurofound, 'Serbia: industrial Relations Profile', 2012.
- Eurofound, 'Slovenia: industrial Relations Profile', 2012.
- Federici, Silvia. *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland, CA: PM Press, 2012.
- Fodor, Eva. 'The State Socialist Emancipation Project: Gender Inequality in Workplace Authority in Hungary and Austria.' *Signs* vol. 29, no. 3 (2004): 783-813.
- Fodor, Eva. *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945-1995*, Durham N.C.: Duke University Press, 2003.
- Gal, Susan, i Gail Kligman. *The Politics of Gender after Socialism*: Princeton University Press, 2000.
- Grandits, Hannes, i Karin Taylor. 2010. *Yugoslavia's sunny side: a history of tourism in socialism (1950s - 1980s)*. Budapest ; New York: Central European University Press.
- Grdešić, Marko, i Tibor T. Meszmann, 'Reluctant Militancy: Understanding Unorthodox Labor Action in Croatia and Serbia', neobjavljeni rukopis, 2007.
- Hanzl-Weiss, Doris. 'Enlargement and the Textiles, Clothing and Footwear Industry.' *World Economy* vol. 27, no. 6 (2004): 923-45.
- Hormel, Leontina M. 'A Case Study of Gender, Class, and Garment Work Reorganization in Ukraine.' *GENDER. Journal for Gender, Culture and Society*, no. 1 (2011): 10-25.
- Jambrešić-Kirin, Renata, i Marina Blagaić, 'The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a Case Study of the Jugoplastika Factory', *Narodna Umjetnost*, vol.50 no. 1 (2013): 40-73.
- Jambrešić Kirin, Renata i Maja Povrzanović (ur.), *War, Exile, Everyday Life*, IEF, Zagreb, 1996.
- Jefferson Institute, *Textile Industry in Serbia. A Sectoral Study and Company Overview*, Belgrade, 2004.
- Kahlert, Heike, i Sabine Schafer, ur. Special issue on 'Engendering Transformation Post-Socialist Experiences on Work, Politics and Culture', *GENDER. Journal for Gender, Culture and Society*, vol. 1 (2011).
- Kazandziska, Milka, Risteska, Marija, i Verena Schmidt, 'The Gender Pay Gap in the Former Yugoslav Republic of Macedonia', ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe, Skopje: ILO, 2012.
- Kovač, Jure, Semolič, Brane i Bruno Završnik, 'Restructuring the Textile and Clothing Industry Using Modern Business Models - A Slovenian Case study' *FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe* 3 (74) (2009): 11-19.
- Marshall, T.H., 'Citizenship and Social Class' (prvo izdanje 1950), U: Manza, Jeff, i Michael Sauder (ur.), *Inequality and Society*, W.W. Norton and Co., New York,
- Massey, Garth, Karen Hahn i Dusko Sekulic, 'Women, Men, and the 'Second Shift' in Socialist Yugoslavia', *Gender & Society*, vol.9, no.3 (lipanj 1995): 359-379.
- Metcalfe, Beverly Dawn, i Marianne Afanassieva. 'Gender, Work, and Equal Opportunities in Central and Eastern Europe.' *Women in Management Review* vol. 20, no. 6 (2005): 397-411.

- Meurs, Mieke, i Rasika Ranasinghe. 'De-Development in Post-Socialism: Conceptual and Measurement Issues.' *Politics & Society* vol. 31 no.1 (2003): 31-53.
- Mežnarić, Silva. 'Theory and Reality: The Status of Employed Women in Yugoslavia.' U: *Women, State and Party in Eastern Europe*, uredili Sharon L. Wolchik i Alfred G. Meyer. Durham: Duke University Press, 1985.
- Milat, Andrea, 'Pobuna Radnica Kamenskog I kako se oduprijeti kapitalizmu', *Perspektive*, 6/2012.
- Milić, Anđelka. 'The family as a capital asset', *Sociologija*, vol.46, no.3 (2004): 227-243.
- Miloš, Jelena, 'Ako se želimo izboriti za svoja prava, moramo se organizirati', Libela, 30.4.13, <http://www.libela.org/razgovor/3695-ako-se-zelimo-izboriti-za-svoja-prava-moramo-se-organizirati/>
- Mladjenovic, Lepa. 'Notes of a Feminist Lesbian During Wartime.' *European Journal of Women's Studies* vol. 8, no. 3 (2001): 381-91.
- Musić, Goran, *Serbia's working class in transition, 1988-2013*, Belgrade, Rosa Luxemburg Stiftung, 2013a.
- Musić, Goran, 'Gde je nestala radnička klasa', *Vreme* 1167, 16.5.2013, 2013b.
- Musiolek, Bettina, i drugi. *Made in...Eastern Europe. The new fashion colonies*. Berlin, 2004.
- Musiolek, Bettina. 'Tools for Enforcing Labour Rights and Ensuring Corporate Social Responsibility in the Garment Sector: The South-East European Context.' *SEER-South-East Europe Review for Labour and Social Affairs* vol. 3, no. 3 (listopad 2000): 123-135.
- Nikolić-Ristanović, Vesna, ur. *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Papić, Žarana. 'From State Socialism to State Nationalism: The Case of Serbia in Gender Perspective.' *Refuge* vol. 14, no. 3 (lipanj – srpanj 1994).
- Papić, Žarana. 'Women in Serbia: Post-Communism, War and Nationalist Mutations.' U: *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, uredila Sabrina P. Ramet. University Park: The Pennsylvania State University Press, 1999.
- Pascall, Gillian, i Jane Lewis. 'Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe.' *Journal of Social Policy* vol. 33, no. 3 (2004): 373-94.
- Petrović, Tanja, 'Museums and Workers: Negotiating Industrial Heritage in the Former Yugoslavia', *Narodna Umjetnost*, vol.50, no.1 (2013): 96-120.
- Petrović, Tanja. "When We Were Europe": Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives.' U: *Remembering Communism: Genres of Representation*, uredila Maria Nikolaeva Todorova. New York: Social Science Research Council, 2010.
- Pokret za Slobodu, ur. *Deindustrializacija I Radnički Otpor. Borbe I Inicijative Za Očuvanje Radnih Mesta U Periodu Tranzicije*. Belgrade: Pokret za Slobodu – Rosa Luxemburg Stiftung, 2011.
- Potkonjak, Sanja, i Tea Škokić, 'In the World of Iron and Steel': On the Ethnography of Work, Unemployment and Home', *Narodna Umjetnost*, vol.50 no.1, (2013): 74-95.
- Rakić-Vodinić, Vesna, Gajin, Saša i Mario Reljanović, *Europa ne stanuje u Babušnici. Građani protiv Srbije pred Sudom u Strazburu*, Beograd: Peščanik, 2013.
- Read, Rosie, i Tatjana Thelen. 'Introduction: Social Security and Care after Socialism: Reconfigurations of Public and Private.' *Focaal - European Journal of Anthropology* vol. 50 no.2 (2007): 3-19.

- Reeves, Joy B. 'Social Change in Yugoslavia and Its Impact on Women', *International Journal of Sociology of the Family*, vol. 20 (jesen 1990): 125-138.
- Roche, Maurice. 'Social Citizenship: Grounds of Social Change.' U: *Handbook of Citizenship Studies*, uredili Engin F Isin i Bryan S Turner. London; Thousand Oaks, Calif: SAGE, 2002.
- Rubić, Tihana, 'Afternoon Moonlighting – It Was a Must. The Dynamics and Paradoxes of the Croatian Socialist and Post-Socialist Labor Market', *Narodna Umjetnost*, vol.50 no.1 (2013): 121-145.
- Saveski, Zdravko, Artan Sadiku i Kire Vasilev, 'Wealth and Poverty in Macedonia. The development 2008 to 2012'. Izlaganje na konferenciji, 'Wealth concentration and increasing poverty: trends, root causes and perspectives', Athens, 18-21 travanj 2013.
- Schierup, Carl-Urik. 'Quasi-Proletarians and a Patriarchal Bureaucracy: Aspects of Yugoslavia's Re-Peripheralisation.' *Soviet Studies* vol. 44, no. 1 (1992): 79-99.
- Shaw, Jo, i Igor Štiks. 'Citizenship in the new states of South Eastern Europe', U: *Citizenship After Yugoslavia*, uredili Jo Shaw i Igor Štiks, NY: Routledge, 2013.
- Smith, Adrian, et. al. 'Outward processing, EU enlargement and regional relocation in the European textile and clothing industry: reflections on the European Commission's communication on 'The Future of The Textiles and Clothing Sector in the enlarged European Union'', *European Urban and Regional Studies*, vol. 12, no. 1 (2005): 83-91.
- Stambolieva, Marija, i Stefan Dehnert, ur. *Welfare States in Transition. 20 Years after the Yugoslav Welfare Model*. Sofia, Bulgaria: Friedrich Ebert Foundation, 2011.
- Standing, Guy. 'Global Feminization through Flexible: A Theme Revisited.' *World Development* vol. 27, no. 3 (1999): 583-602.
- Stenning, Alison. 'Where Is the Post-Socialist Working Class?: Working-Class Lives in the Spaces of (Post-) Socialism.' *Sociology* vol. 39, no. 5 (2005): 983-99.
- Suvin, Darko. 'On Class Relationships in Yugoslavia 1945-1974, with a Hypothesis About the Ruling Class.' *Debatte* vol. 20, no. 1 (2012): 37-71.
- Štiks, Igor, 'A laboratory of citizenship: shifting conceptions of citizenship in Yugoslavia and post-Yugoslav states', U: *Citizenship After Yugoslavia*, uredili Jo Shaw i Igor Štiks, NY: Routledge, 2013. Todorova, Maria Nikolaeva, and Zsuzsa Gille. (2010) *Post-Communist Nostalgia*. New York: Berghahn Books.
- Unkovski-Korica, Vladimir. 'Workers' Self-Management in the 'Yugoslav Road to Socialism': Market, Mobilisation and Political Conflict 1948-1962.' Doktorska disertacija, London School of Economics and Political Science, 2011.
- Velikonja, Mitja (2008) *Titostalgia – a Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Mirovni Institut.
- Vodopivec, Nina. 'On the Road to Modernity: Textile Workers and Post-Socialist Transformations in Slovenia.' *History* vol. 97, no. 328 (listopad 2012): 609-629.
- Vodopivec, Nina. 'Past for the Present: The Social Memory of Textile Workers in Slovenia.' U: *Remembering Communism: Genres of Representation*, uredila Maria Nikolaeva Todorova. New York: Social Science Research Council, 2010.
- Walby, Sylvia. *Gender Transformations*. London ; New York: Routledge, 1997.
- Woodward, Susan L. 'The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia.' *Socialist Register* (2003): 73-92.
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995.

- Woodward, Susan L. 'The Rights of Women: Ideology, Policy and Social Change in Yugoslavia,' U: *Women, State and Party in Eastern Europe*, uredili Sharon L. Wolchik i Alfred G. Meyer. Durham: Duke University Press, 1985.
- Young, Brigitte. 'Globalization and Gender: A European Perspective.' U: *Gender and Work in Transition: Globalization in Western, Middle and Eastern Europe* uredila Regina Becker-Schmidt: Leske + Budrich, Opladen, 2002.
- Zareva, Irena, 'The economy and the labour market - key factors of influence on living and working conditions: the case of south-east European countries', SEER, *South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*, vol. 7, no. 2 (2004): 7-21.
- Žarkov, Dubravka. *The Body of War. Media, Ethnicity, and Gender in the Break-up of Yugoslavia*. Durham and London: Duke University Press, 2007.
- Zeitlin, Di, i Gillian Whitehouse. 'Gendering Industrial Citizenship.' *British Journal of Industrial Relations* vol. 41, no. 4 (2003): 773-88.
- Zelenika, Ratko, i Alica Grilec Kaurić, 'Ocjena ekonomskog položaja tekstilne i odjevne industrije u Republici Hrvatskoj', *Ekonomska Misao i Praksa*, vol. 20 no.2 (2011).
- Zhurzhenko, Tatiana. 'Free Market Ideology and New Women's Identities in Post-Socialist Ukraine.' *European Journal of Women's Studies* vol. 8, no. 1 (2001): 29-49.